

Ф83

БІБЛІОТЕКА „ЛІТЕРАТУРНИХ ПЕРЛИН“
ч. 3.

8212

8715

8715

ІВАН ФРАНКО

ПАНСЬКІ ЖАРТИ

ПОЕМА
З ОСТАННІХ ЧАСІВ ПАНЩИНИ

Присвячую пам'яті
мояго батька Якова Франка.

З ПЕРЕДМОВОЮ ТА ПОЯСНЕННЯМИ

Дмитро Хомяк
СПІЛКОВЕ ВИДАННЯ У ЛЬВОВІ

I.

Людські й панські жарти. — Давні пани. —
Карти й лови.

Жартуйте, дітоньки, Бог з вами!
Тепер вам вільно жартувать.
А як жиди ми від панами,
Тоді жартовано із нами
Так, що не дай Бог споминать!
Було за найменшу провину —
Потрутиш панську худобину,
Собаку вдариш, що в руки
У тебе хліб рве, слово скажеш,
Віз перевернеш, сніп зле звяжеш —
Три шкіри спустять гайдуки.

Пани тоді були не тее,
Що нині. Що тепер пани!
Хоч на нім шмаття дорогее,
Хоч ситі наче кабани,
То кождий ходить зосторожна,
Боїться мов біду збудить;
Довкола ширяє¹⁾, глядить,
Деб грошиків позичить можна,
І думка в кожного трівожна,
Що на борг їсть, і на борг спить,

¹⁾ нишпорить, шукає;

І що кишеня все порожня.
 Не те за панщини було!
 Там кождий пан ступав так бучно
 І відзивався так бундючно,
 Немов король, чи мав село,
 Чи цілий ключ.¹⁾ Не перейшло
 І через голову нікому,
 Щоб що змінитися могло
 В тім розпорядку віковому.
 Пани і панщина у всьому
 Зрослись, здавалось, нерозлучно.

Тоді то стоїло²⁾ поглянуть
 На пана. Просто очі вянуть
 У мужика, як пана вздрить,
 Хоч пан не лає й не кричить!
 Пощо кричать? Гнів крови шкодить...
 Ні, нині й цар, мабуть, не ходить
 Так гордо по своїй столиці,
 Як пан тоді селом ходив.
 Тут гарна доня у вдовиці —
 У двір її! Загородив
 Господар пліт новий: — Гей хаме,
 Городиш моїми лісками!
 Пліт розбирай і в двір зведи,
 Або оплату положи!⁴

Чи ласка панська, чи кара —
 Все, мов нехибний божий суд

¹⁾ кілька сіл; ²⁾ варт було;

Паде на смирний, темний люд;
 І навіть писнуть, сплакати — вара¹⁾!
 Тоді в панів сміялись очі,
 Забави по дворах гули,
 І лови по лісах ішли,
 Лунали співи дні і ночі.
 Тоді то й раз пани були
 До жартів, вигадок охочі!
 А як в ту пору грали в карти!
 І нині грають, звісна річ,
 І туманіють день і ніч, —
 Без карт, мабуть, ніщо й не варті
 Забави панські. Алеж, діти,
 Мабуть не прийдеться вам вздріти
 Таких грачів, як в давній час!
 Дукатів всипав повну чарку
 І на одну поставив карту;
 Програв, не глянув ані раз,
 Не зблід, не задрожав на волос,
 І навіть не понизив голос,
 Хиба кишенею потряс.

Воно то, дітоньки, й не диво!
 Сеж з поту нашого і мук
 Плило те золотее жниво
 Сотками літ до панських рук.
 Лицарський дух, военну славу,
 Всю ту минувшину криваву,
 Всі ті багатства і пишноти,
 Все зіпсуття і всі підлоти,

¹⁾ не можна;

Гумори панські, лови карти,
І всякі гулянки шальні,
І ласки панські й панські жарти —
Мужик все виніс на спині.

II.

Новатори. — Консерватисти. — Непевність.

Цікава річ; часи зближались,
Коли звідкіля не зирни,
Чимраз гучніше розлягались
Ладу нового віщуни,
Слова: свобода, рівне право...
І навіть панської сини
Перенялися ними, й жваво
Пішли між люд, і понесли
Потіху скорбним. Ба, були
І між панами два-три — люди,
Що бачили ясніше діло,
Хапалися, хоч і не сміло,
Новин, бо чули, що не буде
Ім вічно панщина служити.

Та мов хто в лісі заблукає,
Даремно груди надриває,
Даремно кличе і кричить —
Так послуху не знаходили
Слова новії у панів,
А тільки більше ще будили
Завзяття і дразливий гнів.
Були й такі поміж ними,
Котрі нераз перед чужими

Жалілись: „Дідьчий час настав,
Не лиш для хлопа, а й для пана!
Ота робота панщизняна
Зовсім руйнує нас“, — мовляв.
І починали наче з книжки
Вичитувать, які пожитки
Приніс би їм наємний труд.
Тай ті не думали на ділі
Змінить порядки застарілі —
І увільнить з ярма свій люд.

Воно й не диво! Власне царство
Всміхаєсь кождому, а ще,
Бог знає, що там принесе
Нове свободне господарство.
А хоч там деякі пророки
Грозили, що за два-три роки
Уряд сам панщину знесе,
То їх осміяно. „Се басні!“
Таж панщина — приватна власність!
Якеж уряд міг право мати
Приватну власність відбирати?“

В тій певности жили панш
Аж до останньої хвилини.
Своєї гордості вони
Не вменшували ні краплини,
І як нераз літньої днини,
Коли західній неба край

¹⁾ казки;

Вже вкрила груба, чорна туча,
 І звільна грізно суне, знай,
 Глухими громами кипуча,
 А тут ще сонічко жарить,
 Немов натужує всі сили —
 Оттак пани людей гнітили
 Найдужче в тій останній хвилі,
 Коли вже дзвонарі спішили —
 На благовіст новий дзвонить.

III.

Пан Мигуцький. — Сіі воно?

От з тої то доби тяжкої
 У мойй памяти старій
 Пригода згадуєсь — такої
 Не дай вам бачить, Боже мій!
 Згадалося, як пан Мигуцький
 З громадою пожартував,
 Згадався плач і стогін людський,
 Якого жарт той коштував.

От слухайтеж! Не в тій я ціли
 Говорю вам про давнину,
 Щоб може ви на дітях мстили
 Батьків засліплених вину.
 Бог з ними! Вже досить помстилась
 Над ними власна сліпота.
 Глядіть, лиш споминка лишилась
 У нас про пана, а тота
 Палата, що ми мурували,
 Котру він, було, назива:

„Моя твердиня“, де дрожали
 Піддані, де музики грали,
 Пані й пани всю ніч гуляли, —
 Се нині коршма, в панській салі
 Шваркоче нині жидова.

Помстився Бог за наші муки!
 І як тепер про панські штуки
 Говорю я, то не на те,
 Щоб в вас ненависть розбудити,
 Бажанням пімсти осквернити
 Свободи твориво святе, —
 А лиш на тее, небожата,
 Щоб споминка старого тата,
 Моя ся споминка мала
 Вам сил, відваги додала.

Щеж не заснуло наше лихо:
 То голосно воно, то тихо
 Підкрадується до села.
 Хто знає, може доведеться
 І вам такого ще дожить,
 Що чоловікови здається:
 Тут треба голову зложить!
 Пропала правда, згинула доля,
 Закована громадська воля,
 Неправда всюди верх держить.

В таку то хвилю, діти милі,
 Ви повісьть згадуйте мою,
 І згадуйте, що сеї хвилі

Я з досвіду вам подаю.
 В сам час, коли неправда люта
 Найвище голову здійма,
 В сам час, коли народні пуга
 Найдужче тиснуть, і закута
 Народня мисль мовчить німа,
 Довкола найтемніша тьма,
 Надії й просвітку нема —
 В той час якраз ви не теряйте
 Надії, й твердо тее знайте,
 Що в груз розсиплеться тюрма,
 Неправді й злу не потурайте,
 В зневірі рук не покладайте,
 І увільняйтеся з ярма.

IV.

Характеристика пана Мигуцького. — Арендар. —
 „Хтось бунтує“.

Був пан Мигуцький, пан багатий,
 Хоч на однім селі сидів.
 З якого роду був — не знати;
 Та що хлопів тиснути вмів,
 Що дер данини безопадно,
 Дні панщини числив прикладно,
 Хвилинки не подарував,
 Що був багач, громада гола, —
 То славили пани довкола,
 Що добре господарював.
 Не раз зимою, як у полі
 Нема роботи, а в stodoli
 Все зроблено і діс не тнуть —

Щоб панщини не дарувати,
 Він каже, було, лід орати,
 А то хлопи в хатах заснуть...

І те сказать, про хлопа дбав він,
 Як дбав про коней і волів;
 В зимі три вози дров давав він,
 Щоб хлоп продроглі кости грів;
 Весною хлібом спомагав він,
 Щоб літом з голоду на млів.

Любив, коли був хлоп здоровий,
 Прудкий до праці і розмови,
 До танців, сміхів і пісень;
 Та не любив хлопів багатих,
 Та мовчазливих і завзятих,
 А на письменних був огонь.

„Хлоп щоб умів орать, косити
 І в танці дівкою носити,
 Та „Вірую“ і „Отче наш“.
 Письма не треба хлопцу знати;
 Як хлоп почне книжки читати,
 Хто буде пану свині пас?“

І хоч то ніби наставляв він
 На те, щоб хлоп порядок знав,
 Та все таки горівку гнав він,
 І кожду гінку розділяв
 На кождий номер¹⁾ у селі:
 По стільки гарців²⁾, скільки хата

1) кожду хату; 2) чотири літри;

Душ має: хлопці, чи дівчата,
 Чи то старії, чи малі.
 І кождому за ту горівку
 Ціну втягав у інвентар¹⁾,
 Як присний²⁾ панщини тягар:
 Сплати, чи відроби той дар,
 А трунок лий хоч на долівку,
 Лиш иншому продать не смій!

Був в того пана й арендар,
 Що з паном тихую тяг спілку.
 Людей музикою у свій
 Шинок заманював. Тут люди
 Лишали розум, сіряки
 І чоботи, дівки — вінки,
 А господині покладки;
 Тут вїт робив громадські суди,
 А жид лиш цмокав залюбки.

Чи много літ отак, чи мало
 Те панське ремесло цвіло —
 Аж раптом в коршмі тихше стало!
 Щось на людей таке найшло,
 Що почали, на панське горе,
 В якусь задуму попадять.
 І роблять панщину, терплять,
 І кожде пильне, кожде скоре,
 (Як ні — нагайка плечі споре!) —
 Та якось тихо, мовчки так,

¹⁾ спис підданчих повинностей; ²⁾ відвічний,
 природжений;

Понуро навіть, мов глибоко
 В душі гризе якийсь червяк,
 Немов якась таємна сила
 Ворушиться у темній млі:
 Скрізь чути дотики її,
 Та нічого не бачить око.

Музика молодим не мила,
 В шинок заходять тільки ті,
 Кому вже в кров і кість віссалась
 Та панська школа. Жид біжить
 До пана, плач підняв і галас:
 „Ні звідки рати заплатить!“
 А пан і сам уже віддавна
 Ту зміну в людях замічав,
 І злився, бив, карав, кричав —
 Дарма. Вже звільна й сам вбачав,
 Що річ се таки не забавна.
 Він добре знав, що поки не,
 Співає, робить без упину
 Й сміється хлоп, так довго є
 Похожий він на худобину,
 Що вік цілий в ярмі жие
 І тішиться, як дістає
 До паші зерна одробину.
 Та як почне він сумувати
 І вішать голову у низ,
 Над своїм станом розмишляти,
 Поради у людей питати,
 Тоді тремти і стережись!
 Бо думка, свідомість народа

І одностудців тиха згода,
 То ворог лютий тих усіх,
 Чиє багатство і вигода
 На поті і сльозах людських
 Основані. От пан дні й ночі
 Над дивом тим усе міркує,
 То сердиться, а то й сумує,
 Немов нещастя серце чує,
 А далі скрикнув, аж підскочив :
 „Тут очевидно, хтось бунтує!“

V.

Ришновники бунту. — Польські емісарії. — Руський
 люд. — „Шп бунтує“.

„Бунтує хтось!“ — Мій Боже милий,
 Хто в нас тоді не бунтував!
 Урядники панів вязнили,
 Що революцію чинили¹⁾;
 Пани знов світу голосили,
 Що сам уряд попідкупляв
 Хлопів, щоб шляхту мордували²⁾.
 Одні в жидах вини шукали,
 Ті езуїтів приплели,
 А інші знов ширили вісти :
 То демократи, комуністи
 І емісарії³⁾ були.

¹⁾ австрійські урядовці вязнили польських панів,
 що готували повстання 1846 р.; ²⁾ згадка про різню
 на Лазурщині 1846 р., головно тарнівський повіт;
³⁾ в Італії революц. організацій, що ріжними обі-
 цями бажали приєднати люд для повстання;

А серед тої колотнечі
 Мужик стояв, зігнувши плечі,
 Німий, сліпий, а всім грізний.
 Бо й якжеж! Після вікової
 Тиші мов ураган страшний
 Зірвався, і то без ніякої
 Причини — й кровію братів
 Країну рідну обагрив.

Ні, се аж надто очевидно,
 Що тут якась рука брудна
 Навмисне із самого дна
 Душі народньої безстыдно
 Й безбожно вгору підняла
 Найдикші страсти, задурила
 Народній розум, заглушила
 Чуття, і тисла і вела
 Нетямні руки до удару.

Хоч від тарнівського пожару
 Вже рік минув, хоч дні лічив
 Ценглевич¹⁾ в Куфштайн²⁾, Дембовський³⁾
 Над Вислою в землі десь гнив,
 А в Львові голову зложив
 На Гицлівській горі Вішньовський,⁴⁾
 Проте раз-в-раз по краю йшла
 Якась холодна дрож, тривога,
 Всі ждали вибуху нового;

^{1,3,4)} польські революціонери; ²⁾ кріпость в Тир-
 ролі, де була тюрма для політичних вязнів;

Що ранку дякували Богу,
 Що ніч без вибуху пройшла.
 Немов недужий в лихорадці ¹⁾
 Після тяжкої операції
 У сні й на яві все тремтить,
 За леда дотиком зриваєсь,
 Не знає сам, чого лякаєсь,
 Лиш тее чує, що болить, —
 Так край наш по різні два літа
 Тяжкий настрій переживав,
 Так конання старого світа
 Важке болючо відчував.

Тай ще одно цікаве діло :
 Хоч руський люд в страшні ті дні
 Ніде не кидавсь до різні —
 (Про Горожану ²⁾ скажу сміло,
 Що потерпіли там пани
 Найбільше з власної вини,
 Що битву почали з хлопами) —
 А навіть декуди ставав,
 І сам панів обороняв
 Перед мазурськими товпами,

¹⁾ пропасниця, трясця; ²⁾ в Горожані коло Комарна пан Чапліцький хотів силоміць потягти до повстання 1846 р. і українських селян, та вони не то що його не послушали а ще й казали піддатися Чапліцькому і зібраним у нього польським повстанцям. Прийшло до бійки, в котрій повстанці вбили 4 селян, а ті підпалили хату, вбили 7 повстанців на смерть, а решту повязали й відставили до Львова;

Проте і в нашій стороні
 Не ласкавішими очима
 Дивився пан на християнина,
 Ніж у самій Мазурщині.

Знать, думали: що вчора там,
 Те нині може стаєсь нам,
 Ще й гірш, бо тут ми в чужині.
 Тож дикі слухи не втихали,
 І всіх в напруженню держали
 І у роздрозненню важкім.
 Мов хмари над селом нависли,
 І з них от-от ударить грім,
 Так нашій шляхті в році тім
 Бунт хлопський не сходив із мисли.

От і не диво, що коли
 Такий настрій побачив людський
 І вчув, що й коршму почали
 Минать, горівки не пили —
 „То бунт!“ — аж скрикнув пан Мигуцький.
 Та хто бунтує? Перебрав
 Усіх сміліших, дотепніших,
 Що здавна їх на оці мав, —
 Та з них ніхто ніщо такого
 Підозреного не зробив,
 Щоб міг вину звалить на нього.

Питає, чи не проїздив
 Який комісар? Чи якого
 Письма хто з міста не привіс,

Чи не скликали де громаду,
 Не радили таємну раду?
 Ніхто не бачив. — „Що за біс?“ —
 Міркує пан і сюди й туди;
 Серед покою мовчки став,
 Аж голову схилив на груди.
 З натуги дум аж засвистав.
 Втім скочив, затремтів, рукою
 Ударивсь двічі по чолі:
 „Дурний я!“ — скрикнув. — Я тут стою
 І мучусь, бюся сам з собою,
 Хто люд мені псує в селі,
 І зза десятої границі
 Пронюхую бунтівників,
 А бунту сущої криниці
 Заткати й досі сам не хтів
 Найголовніший емісар
 Під боком в мене бунт готує.
 O sapperment! Warum nicht gar?¹⁾
 Таж се, напевно, піп бунтує!“

¹⁾ Ах, до чорта! Чомуж би ні?!

VI.

Старий піп. — Піп-учитель. — Послухання
попа в пана.

Старий був, смирний піп у нас,
 Іще з тих давніх мало вчених,
 У Луцьку чи в Холмі свячених,¹⁾
 Що то жили й робили враз
 Із мужиком, що поглядали
 На панський двір трівожно, мали
 Для пана лиш низький поклін,
 І ненастанно почували,
 Що їм чужий, ворожий він.

А пан, хоч явно не цурався,
 Все здалека від них держався,
 Не сповідавсь, не причащався,
 А як яке лучилось діло,
 Що змовиться з попом веліло,
 У двір до себе закликав,
 Та до покоїв не пускав.

Попам сільським лиш тільки всього
 Було із попування того,

¹⁾ Сільське духовенство прийшло зпід Польщі під Австрію бідне й темне. Воно ледве вміло читати й писати кирилицею. Одержати висвячення міг всякий недоук; треба було тільки заплатити 100 золотих. Багато таких священиків висвятили єпископи в Холмі і в Луцьку. Такі священики жили як селяни, а місцями змушувано їх робити й папщину, від якої звільнив їх аж австрійський уряд 1777 р.

Що на ту панщину не йшли.
Грунт між громадою держали,
За треби, що хто дав, те брали,
І з праці рук своїх жили.

Не думав, певно, старовина,
Наш піп, не снів мабуть і сном,
Що надійде така година,
І перед панськими очима
Зістане він бунтівником.
Та довелось!

Вдівцем бездітним
Багато літ він жив у нас,
Аж заманулось йому раз
Заняться ремеслом просвітним,
Хоч сам він не багато знав;
Та як у полі вже робити
Не міг, то широко забажав
Дітей хоч читання навчити.

Не довго й думавши, давай
До себе дівчору скликати.
Веде їх літом в поле, в гай,
Зимою до своєї хати.
І не відразу їх садив
За книжку, ані за азбуку.
Чи то тому, що й сам блудив
За мало в книгах, чи судив
Він остро книжну науку.
Він зацікавлював дітей
То повістками, то казками,

А головно на сей святий,
Великий божий світ-природу
Раз-в-раз увагу їх звертав.
На кождім кроці свого ходу
Він щось цікаве зустрічав,
Про все умів щось розказати,
І вмів до всього навязати
Чи то випадок із життя,
Чи корисну якусь науку.
Умів і кожде він дитя
Розрушать, взяти мов за руку,
Збудити власні в нім думки
І визвать власнії уваги, —
Так що малії дівчаки
Обдерті, босі, залюбки
До нього йшли, мов овечки
До пійла в час літньої спраги.

Та річ у тім іще не вся:
Їх до попівської оселі
Не так тягла наука ся,
Як більш гостина в пан-отця,
Оті полуденки веселі
В просторій хаті за столом,
Де піп і челядь вся гуртом,
Немов сімя одна сідали.
Свобідно слуги жартували,
А пан-отець, мов батько всім,
Сього впімя, того наставить,
Як що робить, як ділом править.
А діти слухають, і їм —

Навиклим дома бачить голод,
 Зносити дим¹⁾ і бруд і холод,
 І чуть шорана стук в віконце
 І крик сіпак: „Ану, чи конче
 Вам бука треба? Виходіть!“,
 Навиклим бачить невсипушу
 Журу батьків, і серце рвущу
 Одну зітхання пісню чуть; —
 Тут, в тім кутку, де все ясніє,
 Де чисто, тихо і приютно,
 Де слова прикрого не чутно,
 Сам з себе якось ум міцніє,
 Розширюєсь дитяча груди.

Встають, ідуть в садок, гуляють,
 Присядуть трохи відпочить.
 От пан-отець читати вчить:
 З прутків вербових укладають
 Здорові букви на піску,
 А далі й книжечку яку
 Їм винесе; товпляться тут,
 Цікаво в книжку заглядають,
 Знайомі букви пізнають,
 В слова знайомі їх складають.
 Не знаю, Бог дає, мабуть,
 Усяким людям всякі дари:
 Одному ясний, сильний ум,
 Що не знаходить в світі пари;
 Другому рій крилатих дум,

¹⁾ натяк на курні хати без коминів;

Що, мов орли летять за хмари;
 Ще иншим руки золоті:
 Що очі бачуть, руки вдіють.
 Який же дар дістали ті,
 Що так дітей учити вміють?
 Мені здається, в скарбі тім
 Любви найбільш дісталось їм.

Чимало вчителів стрічав я
 В життю, чимало жив з людьми,
 А про такого й не чував я,
 Щоб так з маленькими дітьми
 Вмів поводитись, як покійний
 Наш пан-отець. І що то був
 За празник у селі подвійний,
 Як на Великдень хлопці наші
 У церкві складно заспівали,
 На крилосі на переміну
 Апостол по пунктам читали!
 Мов рій у літі люд загув,
 Мама аж плакали: „Такого
 Ніхто від віку в нас не чув!
 Чи бач хлопята! Дармо каші
 Не їли! Бач його старого,
 Як вивчив!“ В радісну, нестрійну
 Громаду коло церкви збились
 Батьки і стали міркувать,
 Як пан-отцю віддякувать
 За те. Та поки ще рішились,
 Вже з двораків один спішив
 У двір, щоб пану все сказати,

Пан сам до церкви не ходив,
Щоб враз із бидлом не стояти.
Скінчилась Служба, посвятили
Паски, аж ось з двора біжить
Післанець до попа: „В тій хвилі
Пан хоче з вами говорити.“

Іде наш піп. В громаді тихо
Зробилось, посумніли щось,
Почули, що якесь тут лихо
Над ними без вини стряслось.
Гуртом хотіли провожати
Попа, та він їх задержав:
„Не треба пана дратувати“ —
Перехрестившись, сказав.
Пішов. З свяченим і з пасками
Громада коло церкви жде, —
Аж ось по хвилі він іде.
„Христос воскрес! Та Бог із вами!
Чому не йдете по хатах?
Не бійтеся! Ніякий страх!
Пан лиш питав мене, як смів я
Без волі влади заводити
Якусь тут школу? Відповів я,
Що школи зовсім не завів я,
Лиш так приватно хтів навчить
Дітей письма зовсім без плати.
„Ну сього я вам заказати
Не можу“ — згодя¹⁾ каже пан, —

¹⁾ по хвилі;

„Лиш по добру пораджу вам:
Покиньте се пустее діло!“
„Яб був його й не зачинав,“ —
Отак я пану відказав,
Колиб до мене не наспіло
Із консисторії¹⁾ письмо:
„Не лиш дітей в селі навчати,
А й школи, де мож, закладати.“
„Чи так? Ну, се ще ми вздримо!“ —
Сказав вельможний і рукою
Махнув на знак, що вже на днесь
Досить розмови! Ідїть у спокою,
Не бійтеся! А ви, хлопята,
До мене завтра всі на свята!
Ну, йдїть! Громадою такою
Не стійте тут! Христос воскрес!“

VII.

„Щось пану не вільно“. — „Заведімо школу в селі“. —
Комісар Німець — Панський жарт з комісарем. —
Комісар бунтус. — Пан протиділає. — Глуха війна
поміж громадою й паном.

І почалась від того дня
Поміж громадою і паном
Глуха, постійная війна.
Сеж перший раз та вість прийшла нам,
Що пан у своїому селі
Чогось то зборонить не сміє.

¹⁾ єпископська рада;

А то ми ось віки цілі
 Жили й мов жито на рілі
 Туди хилились, відки віє
 Могучий вітер панських слів.
 Хлоп і подумати не смів,
 Щоб проти панського бажання
 Робити щось, а як не міг
 Знести неволі та знущання,
 То кидав все, в чужину біг,
 Лишаючи дітей своїх
 Іще на більше горювання.
 Аж враз: „Не можу зборонити!“
 Значить, є щось таке над ним,
 Чого і він боїться, чим
 Йому не вільно погордити.

Почувши се, ціла громада
 Немов наново віджила.
 Ще в свята по хатах ішла
 Оживлена, гуртова радя:
 „Нам треба всіх дітей учити,
 Пан нам не сміє зборонити.“
 Оттак відважно гомоніли
 Ті, що ще вчора так тремтіли.
 „Нам треба школу завести!
 Абож то ми такі послідні,
 Що мусять наші діти рідні
 Ярмо таке по вік нести?“
 Та — ніщо крити шила в місі —
 Знайшлися старші, розважніші,
 Що вцитькувати прийнялись;

„Чого ви так розрешетились?
 На память слово те навчилися:
 „Не сміє!“ От чекайте лиш,
 А він посміє вам! От краше
 Мовчіть, щоб грішне тіло ваше
 Не мусіло відповідать
 За ваш нерозум!“

Посумніли

На тую мову смільчаки.
 У многих ще такі свербіли
 Від панських буків синяки.
 Та годі знов було ховатися,
 Не будши в лісі, від вовків.
 От і прирадили удатися
 До города і розпитатися
 В комісаря, щоб він повів,
 Чи можна бути громадській школі
 В селі без панової волі?

Комісар Німець був у нас,
 Немолодий уже панисько,
 Смійний такий. Було нераз
 В село заїде в пізній час, —
 В двір не заїде, хоч як близько,
 А все до хлопа. Кисілю,
 Борщу, вареників, логази¹⁾
 Поїсть, балакає. „Люплю

¹⁾ опиханий ячмінь, пенцак;

Я руська кльопа¹⁾ — було каже.
 „Я руські кліб²⁾ їм десять літ,
 І полюпив вас! Топрий лют³⁾
 Та кепські пани от тут.
 То кльопіт. Я вам повітаю⁴⁾,
 Як пан вас путе туше⁵⁾ тис,
 То мене йтіть⁶⁾, явше⁷⁾ то знаю,
 Такі йому контуші скраю,⁸⁾
 Що путе з злости пальці хрис⁹⁾.“

Не знаю, за що, але люто,
 Усею кровю, всім нутром
 Він не любив панів, мабутьго
 За те, що сам не вмів в їх тон
 Попасти, чув себе між ними
 Чужим, мов сирота яка.
 Вониж на нього звисока
 Гляділи й жартами бутними
 Принижували бідака.
 А то потихо ще шептали,
 Що мав оказію¹⁰⁾ таку,
 Що раз пани йому нагнали
 І стиду, й болю, і ляку.
 Була се вість, мабуть, правдива,
 Що пан один із добра-дива
 Йому за пів бутельки пива
 Трохи не вкоротив віку.

¹⁾ люблю українського хлопа; ²⁾ хліб; ³⁾ добрий люд; ⁴⁾ повідаю; ⁵⁾ буде дуже; ⁶⁾ йдіть; ⁷⁾ вже; ⁸⁾ дошкулю, допечу; ⁹⁾ гриз; ¹⁰⁾ пригоду;

Він ще в молодших був літах,
 Що йно авансу дослужився,
 І все з панами руку тяг,
 Бо до одного приблизився,
 В якого донечка була —
 Не одиначка, та вродлива,
 При тім весела і жартлива,
 До нього зовсім не спесива¹⁾
 Оттак фіглярочка мала.

Комісар пана добре знавши,
 Нераз у нього побувавши
 За ділом зразу, а потім
 І прошений як гість у дім,
 Нераз з паннами забавлявся,
 І хоч поважно все держався,
 Манюсі якось раз признався,
 Що рад би цілою душею
 Її побачити своєю.

Манюся злегка запаліла,
 Всміхнулася і зацімила,
 А потім стиха відповіла:
 „Pomów pan z matką!“²⁾ — і пішла.
 Комісар сам був у покою.
 По хвилі ступою тяжкою
 Пані добродійка ввійшла.
 „Wiem, to pan ma się do Maniusi.
 To bardzo dobrze, ale musi

¹⁾ пишна, гордійка; ²⁾ побалакайте з матірню;

Пан з ојсем мовіць, бо без niego
 Nie decyduję sama tego.¹⁾
 За пів години вже сидів
 Комісар в пана в кабінеті
 І, дожидаючи, глядів
 На гостей, що обсівши стіл,
 Сиділи мирно при лябеті²⁾.
 Сидів і ждав зо дві години,
 Аж по закінченню гостини
 Пани розїхались. Тоді
 Пан дідич до слуги озвався:
 „Ану, Михайле, тут постався!
 Бутельку пива принеси,
 Дві склянки й кусень ковбаси,
 А потім дай до стайні знати
 Там до стаєнного Гриня,
 Щоб комісарського коня
 Казав негайно осідлати“!

Слуга сповнив, що пан велів.
 Пан дідич весело присів
 Біля комісаря й почав
 Балакати про се й про теє.
 Комісар слухав мовчки, ждав,
 А пан, знай, пива доливав,
 Але про діло те слизькеє,
 Яке комісар розпочав,

1) знаю, що вам до вподоби М., воно дуже гарно, але мусите поговорити з батьком, бо без нього я сама того не рішаю; 2) гра в карти;

Він ані слова не згадав.
 Допили пиво, втім слуга
 Доніс, що кінь уже готовий.
 Пан дідич чемно наляга:
 „No, pij pan jeszcze do połowy!“¹⁾
 Комісар випив і устав
 І, помовчавши, запитав:
 „No, jakże pan dobrodziej myśli
 W tej sprawie, co mówiła pani?“
 „O, proszę, proszę, towarz tani!
 Dziś jeszcze, teraz zaraz w nocy
 Zarządę wszystko, co w mej mocy,
 Wyśmy na dobre oba wyszli.“²⁾

І більш не кажучи нічого,
 Комісаря аж до самого
 Коня провів і підсадив,
 По плечах поплескав приязно,
 Потім щось муркнув невіразно
 І моментально, без полики³⁾
 Кропиви корчик невеликий
 Під хвіст коневі вгородив.

„Ну, прощавайте! В ласці Бога!
 Щаслива, пане, вам дорога!“ —
 Сказав і свиснув. Кінь рванув,

1) „Ну, пийте ще до половини“; 2) „Ну, якаж ваша, добродію, думка в справі, що про неї говорила пані?“ — О, прошу, прошу, крам дешевий! Ще сьогодні зараз, таки в ночі, запоряджу все, що зможу, щоб були ми обидва вдоволені; 3) безсоромно;

Підскочив і в галюп пустився.
 А пан комісар не хрестився,
 Не дякував і не прощався,
 За шию лиш коня вхопився —
 І вихром із двора помчався.
 Мчав, поки мчав по рівнім полю,
 Та як притрапився рівчак,
 З коня звалився неборак,
 І тут зомлів з тяжкого болю.
 Уранці там його знайшли,
 До міста возом відвезли.
 Тяжкою перебув горячку,
 І довго ще терпів від кольки,
 Кахикав потім літ із пять,
 Зарікся більше не сідять
 Ні на коня, ані на клячку,
 Й не залицятися до Польки.

І відтоді на всіх панів
 Нетайний і завзятий гнів
 Комісар мав у своїм серці.
 На панський не ступав поріг;
 За те з панами, де лиш міг,
 Зводив він юридичні герці.¹⁾
 А був він у циркулі²⁾ сила,
 Трохи не старості³⁾ рівня,
 І не було такого дня,

¹⁾ правничі зачіпні бої; ²⁾ округ, що склався з кількох повітів; циркулів було 18; ³⁾ адміністративний начальник повіту;

Щоб рук його не доходила
 Якась замотана й немила
 Панів з хлопами колотня.

Тому не дивота, що много
 Панама давався він в знаки,
 І за порадою до нього
 З всіх сіл ходили мужики.
 І що то вже пани робили,
 Аби позбутися його!
 До губернатора¹⁾ ходили,
 Писали скарги, голосили,
 Що люд бунтує, що свого
 Пани непевні, що готові
 Хлопи вже до розливу крови,
 Не хочуть панщини робить.
 Та всі ті скарги пропадали,
 Комісаря не підкопали,
 Ні навіть не могли сплямить,
 Бо весь округ спокійний був;
 Саміж пани в губернськім світі
 Являлись в кепській кондуїті,²⁾
 Комісар ані в вус не дув.

Так от до нього то вдались
 Селяни наші. Аж підскочив,
 Коли почув, що наторочив
 Наш хлопський ум. „Пугуйте³⁾ лиш!

¹⁾ начальник краю, провінції; ²⁾ зде були записані; ³⁾ будуйте;

Не пійтеся!) Хай лиш пан стріпує
 Вам поронити, то почує
 Таке, якого ще не чув.
 Пугуйте! Тож цісарська воля,
 Шоп в коштії весі²⁾ пуля школя,
 Шоп коштий кльоп письменний пув“.

Оці слова були для нас,
 Мов спраглому вода погожа,
 Немов правдива ласка божа
 В село зійшла. Народ нараз
 Почав сходиться, розмовляти,
 На школу вже й складки збирати,
 Мов пана й в світі не було.

Гай, гай, та швидко ми почули,
 Що через рів та в рів стрибнули!
 Дізнався пан, про що село
 Загомонило. Двацять чільних
 Провідників тих „рухів шкільних“
 Прикликав, не сказав ні-гич,
 А лиш по черзі простирати
 Велів і кождому вліпляти
 По двацять содених палиць.

Потім сказав: „А що то, чую,
 Що школу ващмосці будують?
 Щож, гарно! Й дальше так робіть!
 Вже почали збирати складку?“

¹⁾ бійтеся; ²⁾ селі (wies);

Так се від мене вам завдатку,
 Чи може мало ще? Скажіть!“
 Слова ті, з усміхом, крізь зуби
 Цідив він, але враз поблід,
 Ввесь задріжав, зціпились губи,
 В очах заблис зловіший світ.

„Га, хами!“ — крикнув він, — „гадюки!
 Вам школи треба? Знаю я,
 Куди ви гнете! Не азбуки,
 Вам волі хочеться! Змяя,
 Не хлоп! Мовляв: письма лизну,
 То хто тоді на панщину
 Мене посміє гнать? — Ідіть!
 Не попадайте в мої руки,
 Бо лихо буде! Лиш, їй-Богу,
 Як що про школу ту дурну
 Ще раз почую, то такого
 Вам всиплю бобу солоного,
 Що замакітриться вам світ!“

Та помилився пан сим разом:
 Гадав побоями злякать,
 А роздразнив ще більш. „Згібать,
 То згинем!“ — стали всі кричать, —
 „А не уйде йому се плазом.
 Не зречимось ми правди свої“
 І зараз скаргу подали
 За самовільнії побой
 На пана. З уряду пішли
 Допроси. Пан кричав, казився,

Та вже на буки не щедрився.
От так ми й школу завели.

Та тут наш клопіт не скінчився.
Прийшлося учителя шукать,
Бо піп не міг сам постачать.
Та що ми згодимо якого —
Пан незабаром шасть-не-прасть
То до рекрут його віддасть,
То перемовить, та до свого
Двора візьме, то налякає
Погрозами, то посилає
Своїх людей в шкільні години,
Щоб школі пакости робили,
Дітей щоб гнали в панський сад
Хрущі, гусільниці збирать.

Та й ми теж пану не спускали.
Все до циркулу скарги слали;
Комісар нам в пригоді став.
Чимало пану досолив він,
Тай в пануж ворога нажив він,
Бо той за все вину складав
На „Шваба“. Довго клекотіла
Вражда¹⁾ між ними, аж схотіла
Недобра доля раз закпить:
Звела їх враз в чужому домі.
Уздрівши Шваба, пан в ту мить
Прискочив, руку відвернув,

¹⁾ ворожнеча;

І поки здержали знайомі,
Комісаря в лице ливнув.

Скандал зробився, і не знати,
Як здужав пан його замняти.
Але комісар не забув
Образи, ждав пори, хилився,
І таки за своє помстився,
Та так, що пан ще гірш почув.

Оттак два роки колотилось,
А тим часом в селі змінилось
Чимало. Арендар старий
Умер, настав якийсь новий,
Та хитрий з біса. Він то пана
Підмовив — своїм громадянам
Горівку дешевше пустить.
„Одно, що будуть більше пить,
А друге те: громада пяна
Не буде й бунтів підносить.“

І, справді, в ті жидівські сіти
Людей попалося досить.
А жид у коршмі сюди й туди
Підпитим клепле: „Стид вам, люди!
Піп водить вас усіх за ніс.
На що вам в школу слати діти?
На що вам з паном задирається?
Що при тій школі упираться?
На що вам школа? Хай їй біс!“
І от поволі почалася

Зараза з коршми й потяглася
 Із хати в хату. Не було
 Вже згоди в радах так, як перше,
 Ба вже й дітей чимраз то менше
 Ходило в школу. Все село
 Якесь німе, понуре стало,
 Лиш співом п'яним, знай, лунало
 Та панщини ярмо тягло.
 Здавалося, що благородне
 Оте зворушення народне
 Пропало, порохом пішло.

VIII.

Тверезість у селі. — Пан і піп. — Остра розмова. —
 Попівське сумління. — Пан їде до Львова.

Аж враз ні з сього, ані з того
 В селі щось сталося нового :
 Урвався спів, шинок спустів,
 Всі люди якось посумніли,
 Понуро мовчки ще терпіли,
 Та пан відразу зрозумів,
 Що не добром се пахне. Зразу
 І догадаться він не міг,
 Яку і відки се заразу
 Навівав біс якийсь на всіх.

Та певний того, що ніхто ту,
 Хіба лиш піп один бунтує,
 Почав розвідувать, і чує
 Ось про яку попа роботу :

Де тільки трапляться хрестини,
 Чи похорони, чи родини,
 Чи так в село де для гостини
 Попа запросять, — за столом
 Усюди їде одна розмова :

„Пора вам, дітоньки, з шинком
 Розстатися! Побійтесь Бога!
 Горівка зводить вас з ума.
 Горівка — то чортівська справа.
 Себе жалійте! Їде зима,
 А в хаті і чобіт нема,
 А жид нассавсь уже, як п'явка!
 Хоч на дітей своїх глядіть!
 Голодні, голі, хорі, темні!
 Що вийде з них? Тепер же світ
 На світлі, не на тьмі стоїть.
 Вже не досить ті скиби земні
 Перевертатъ, а треба вміти
 З людьми по людськи гомоніти,
 Не даь кривдить себе ніяк,
 Стоять за себе й за громаду.
 А як же дасть собі пораду
 Невчений, темний, ще й п'як?“

Ба, деякі з двірні казали,
 Що в церкві деколи бували,
 Що й там на казаннях раз-в-раз
 Піп про тверезість промовляє,
 Шинки, жидів, горівку лає,
 І каже, що вже крайній час
 Зовсім її покинуть пити.

Пан став на місці мов прибитий,
 Почувши се. „Ось як воно!
 Зовсім пора покинуть пити!
 Пошож мені її палити?
 Чи маю може свиням лити?
 Попови, мабуть, все одно,
 Та не одно мені, о ні!
 Сеж бунт! Таж він в мою кишеню
 Виразно засуває жменю!
 Таж він підкопує мені
 Найліпший дохід! Ей, пан-отче!
 Сього терпіти й чорт не схоче!
 Насихмісь¹⁾ тут попа призвать!“

І, ждучи, скорою ходою
 Ходив у злости по покою,
 Плював, сідав, вставав опять.
 Прийшов пан-отчик, поклонився
 І близь порога зупинився,
 В руці держачи капелюх.
 Глядів трівожно та несміло;
 Обличча зблідло, побіліло,
 Мов весь уйшов аж в пяти дух.
 Згори, мов на собаку буру,
 На ту непоказну фігуру
 Пан марсом своїм²⁾ поглядів
 І сплюнув, вільною ходою
 Пройшов два рази по покою,
 А піп стояв, мовчав, тремтів.

¹⁾ в туж мить; ²⁾ Марс — бог війни; марсом поглядів — строго, воїнничо поглянув;

Вкінці пан звільна наблизився
 І аж над самим похилився
 І різко, гостро запитав:
 „Єгомосьць, чи ви дурнем стали,
 Чи з роду розуму не мали,
 Чи вам дурниць хто нашептав?
 Чого ви шию самохить
 Все пхаєте мені у сить?
 Хіба на те вас ваші власти
 Попом поставили ось тут,
 Щоб ви напроти мене люд
 Підбурювали до напасти
 І вчили панську власність красти?“

Піп аж до долу похидився
 І весь тремтів, перехрестився,
 Та пану в очі все дивився.
 „Се ясне-пану набрехали“, —
 Сказав несміло.

— Набрехали?
 Хто, що, пощо? Чи се брехня,
 Що ви приватно і з амбони
 Хлопам розводите андрони¹⁾
 І всюди клепете шодня,
 Щоб кинули горівку пити?“

„Се правда.“

„Ну, а як хлопня
 Послухає сих слів, то що
 Мені з горальнею робити?“

¹⁾ дурниці;

„Се не моя річ“.

„Отож то!
Не ваша річ! А підтинати
Мій дохід, хлопа бунтувати
То ваша річ?“

„Дарують пан,
Роблю се не по своїй волі!
Роблю те, що духовний стан
Мені велить. В те, що на полі,
В коморі, хаті і стодолі
Хлоп робить — не мішаюсь я;
Та дбать про души їх, вести
В життю їх шляхом чесноти
Се, прошу пана, річ моя.“

„Е, тере-фере, моцюм-пане,
Усе те, се пусте гадане,
А я кажу вам раз на все:
Хай про тверезість ту пустую
Від вас і слова більш не чую
Ні я, ні люди! Киньте се!“

„Яб радо кинув ті історії,
Яб навіть був не починав,
Колиб виразний не дістав
На се приказ із консисторії.“

„Се що у біса!“ — крикнув пан,
І скочив, наче приск в халяві
Почув. — „Пралати ті плюгаві
Задумали, мабуть, наш стан

Пустить з торбами! Покажіте
Мені сей наказ! Боже-світе,
Та я їм ним кінця дійду!
Не пожалію вже видатку,
В губернії припну їм латку,
А то й до цісаря піду!“

„Я наказу із консисторії
Не можу дати“ — він сказав, —
„Він посилався по курсорії,¹⁾
Я й нумеру не записав.“

„Га, попе!“ — скрикнув пан сердито, —
„Ти брешеш! Аж тепер відкрито
Твою брехню! Із консисторії
Не було жадної курсорії,
Котраб наказувала се.
Бо знай, усі курсорії ті
Дяк під загрозою мені
Все до прочитання несе.
Так от який ти! Тут і сам
Неправні, бунтівничі речі
Говориш раз-у-раз хлопам,
А криєшся за власти плечі!
А як він, мов святий, зложився!
„Яб того й не розпочинав!“
Постій но, будеш ти ще знав,
З ким ти так хитро зачепився!“
Та диво, голос той сердитий,

¹⁾ обіжником від одного до другого попа;

Вразливі. прикрії слова,
 Що, бачилось, к землі прибити
 І похилити й принизити
 Старого мусіли попа,
 Зовсім аж навпаки, неначе
 Сердезі духа додали.
 Він випростувався, тремтяче
 Обличча заясніло, око
 Зустрілось з панським. Він глибоко
 Вклонився і сказав: „Коли
 Я провинив що проти права,
 То шож робити, відповім!
 Роблю лиш те, що божа слава
 Мені наказує. Я стою
 Вже в гробі одною ногою.
 Мене не тикає зовсім
 Грїзьба ніяка, ні обава,
 Сумління в мене понад всім.“
 Сказавши се, ще раз вклонився
 І звільна, тихо віддалився.
 Пан аж зубами скреготав.
 „Постій же попе! За ту штуку
 Ти ще мою почувеш руку!“ —
 Раз-по-раз люто він шептав,
 І кляв і слав старого к дїдьку.
 Та, вгамувавшись крихітку,
 Він прибирать став у думках,
 Як справдити свої погрози, —
 І з лютости трохи що слози
 Не виступили на очах,
 Коли побачив, що попови

За ті науки та промови
 Не так то легко що зробить.

У консисторії просить,
 Аби попови заказали,
 Взяли його, або вкарали —
 Те пана якось не кортіло.
 Чи до циркулу заносить
 На нього скаргу? Там і мови
 Нема про те, щоб виграть діло.
 Таж там комісар, що й послїдню
 Сорочку радоб з нього здер!
 „Нї“, — думав, — „лиш одну тепер
 Дорогу бачу відповідну:
 До Львова їхать! Там і так
 Контракти, сойм постулятовий,¹⁾
 Забави... Продамо ріпак,
 От і знайдеться грїш готовий.
 І жінка трохи погуляє,
 Давно вже, бідна, нарікає,
 Що дома із нуди засхне.
 Ну, то й піду я особисто
 До губернатора і чисто
 Все розповім. Таж він мене
 Знає здавна, — часто тут гостив,
 Ще як у Самборі служив
 Комісарем. Постійте, хами!

¹⁾ шляхетський сойм, що сходився за дозволом австрійського уряду задля висказування бажань (постулятів) до цісаря;

Чекай ти, попе! Буде з вами
 Не те! Я спражу вас на схаб
 І вже вам, певно, не pomoже
 Ні просьба, плач, ні „Святий Боже“,
 Ні сей беззубий, клятий Шваб!“

IX.

Село без пана. — Комісар з попом у змові. — Ко-
 місар агітатор. — Вражіння від комісарських слів —
 Піп миротворець. — Надія на цісаря. — „Мирно
 ждати“. — „Горівки ані в рот“.

Поїхали пани до Львова,
 Аж закурилася дорога.
 І знов в людей піднявся дух,
 Немов якась гнетуча змора
 З села уйшла. Хоч то від слуг
 Прийдеться завтра більш, ніж вчора,
 Терпіти, то така то вже
 Людська натура — зміни хоче!
 По яснім дні бажає ночі,
 Одного довго не знесе.
 Нехай хоч гірше, лиш би инше!
 А без панів, то хоч і більше
 Докучить панщина, та знов
 В хатах, на вулиці немов
 Говориш, дихаєш вільніше.

А тимчасом піп не дримає,
 Все про тверезість навчає
 Та до присяги притягає,
 Горівки щоб зовсім не пить.

Люд зразу слухає, мовчить;
 Всім якомсь дивно виглядає,
 Як можна хлопови не пить?
 А деякі лякались таки,
 Щоб пан не змусив їх ламать
 Присягу. „Хто то може знать,“ —
 Мовляли тії небораки, —
 „Ануж в інвентарі стоїть,
 Щоб мусів хлоп горівку пить?“

Що піп толкує — все дарма.
 Присяга бач, страшнее діло!
 Погубиш легко душу й тіло.
 Побачив піп, що так нема
 Ладу, на инше догадався,
 І до комісаря удався,
 Щоб він заглянув у село.
 Комісар аж не знав де сісти,
 Коли такі веселі вісти
 Почув. „Я, зо!¹⁾ Отак пульо
 Тавно вше трепа вам сропити!
 Ваш топрій, шириий, тихий лют,
 Та поки путе вутку²⁾ пити,
 Vergeblich путе³⁾ всякий трут.

З попом комісар зговорився,
 Коли, і як, і що зробить,
 І на почесне розщедрився,
 А тайком, певно, рад був досить,

¹⁾ Так, так; ²⁾ горівку; ³⁾ даремний буде;

Що пана добре се підкосить,
Як хлоп покине „вудку“ пить.

От раз в неділю, по відправі
Люд з церкви рушив виходить,
А господарі по звичаю,
На цвинтарі стояли зкраю,
Новин громадських всі цікаві.
Аж зирк, близь церкви, на зарінку
Враз комісарську однокінку
Пізнали всі. Він сам садить
До нас у мундурі, при шпаді¹⁾
Прийшов, вклонився, всій громаді.
„Ну як ся маєте?“ — Сторово?“
„Спасибі, пане!“

„Но, но, но!“

Я маю сльово вам отно,
Отно таке маленьке сльово
Сказати. Тут екомосць ваш,
Як чую, вам ховорить тутки,
Щоп ви зарікся пйти вутки.
То є барс пекно. Лиш кураш²⁾
Лиш смільо! Чую, ви поялас,
Що пан наропить крик і халас?
Nix draus!³⁾ Хай спронує ропить!
Ви тумала, шо пан вас моше
Присилувать горівку пить?
Nix draus! Не пійтеся! Хрань Поше!⁴⁾

¹⁾ шабля урядовців; ²⁾ То дуже гарно, лиш відваги; ³⁾ ніщо з того; ⁴⁾ Боже;

Я вам кашу: цісарська воля
Така, шоп кльоп товолен пув,
Шоп тосить мав хутопи, поля
І шоп до школи ся хорнув!
Наш цісар — слухайте лише! —
Вас хоче вільними сропити!
А як путете вутку пйти,
То скаше: — Ей той лют іше
Не варт свопога!¹⁾ — Сросуміла?
Ну, йтіть тепер то свого тіла!²⁾
Ропить,³⁾ як снаете! Ade!⁴⁾!“

Сказати вам не маю сили,
Яке вражіння ізробили
Оті слова на всіх селян.
„Сам цісар нам не каже пйти!
Нас хоче вільними зробити!
Що нам тепер шинок і пан?“

Мов грім прогоготів селом.
Ніхто не йшов обіду їсти,
Мов опяніли всі від вісти,
Що воля близька. Всі валом
Враз на попівство повалили,
Убогу хату пан-отця
Мов рій шумливий обступили.
І вже не чуть було слівця,
Що хто казав, лиш клекотіло
Гуртом: „Пан-отче! Воля! Воля!“

¹⁾ свободи; ²⁾ діла; ³⁾ робить; ⁴⁾ до побачення!

Ми будем вільні! Проч недоля!
 Проч панщина! І душу й тіло
 За цісаря, — він волю нам
 Дає! Кажіть у дзвони бити!
 Ходіть присягу проводити!
 Ми всі, старі й малі, від нині
 Присягнем Господу і вам:
 До віку ні цяти¹⁾ не пити!
 На волю хочем заслужити!
 Ходіть пан-отчику єдині!“

Зблід пан-отець. Злякався бідний;
 Не знав, що сталося з людьми.
 Та радість, крик той однозгідний
 Свідчив, що вже, на правду ми
 Йдем не по „жартовій дорозі“.
 Про жадну волю він не знав,
 Натомісць пан йому нагнав
 Чимало страху, а в погрозі:
 В губернії, в цісаря самого
 Шукати права проти нього —
 Він бачив справді щось страшного,
 Бо бідолаха добре знав,
 Що перед паном він збрехав,
 Що з консисторії не було
 Такого наказу, щоб вчить
 Хлопів тверезости і навіть
 Їх до присяги приводить.
 Старече серце добре чуло,

¹⁾ ні крихітки;

Що якби добре пан завзявся
 То міг його біди набавить,
 І що там в Юріб¹⁾ не озвався
 За ним ніхто, противно — власть
 Духовна перша кине камінь
 На „незаконную“ його
 Роботу, і сама віддасть
 Його на глум. Так ось чого
 Злякався старий. Нехай ще нині
 Щось справді лучиться в народі,
 Пан не питатиме, чи винні
 Такі причини або інші,
 Що вибух непорядків пламів,
 А скаже: „Винен піп, тай годі“!
 І бідному попови амінів.

Опершись обома руками
 На паличку, мовчав він. Довга
 Була та хвиля, поки втих
 Безладний гамір юрб сільських.
 Вкінці промовив він: „Що з вами?
 Гей, діти, діти, бійтесь Бога!
 Що се ви робите? Яка,
 Де, відки воля вам приснилась?“

„Ні, не приснилась,“ — відклика
 Народ, — „а справді обявилась.
 От пів години ще нема,

¹⁾ катедра у Львові, при якій палата митрополита
 і мешкання каноніків; там і еп. рада, консисторія;

Як пан комісар власним словом
Сказав нам! Людям урядовим
Ачейже не брехать? "

„Ага!

А щож таке сказав вам? А? "

„Сказав нам те, що й ви, пан-отче,
Аби горівки нам не пить;
А ще додав, що цісар хоче
Нас“ — каже — „вільними зробить“.

„Ну, і що більш? "

„І більш нічого“.

„Дурні, дурні! І ви так з того
Утішились? От барани!
Що цісар хоче — милий Боже! —
Сеж певно! Але чи він може?
Чи зараз може? Жди, небоже!
Та виж подумайте самі:
Хто має в хаті три сини,
Всім трьом рад долю запевнити,
То годі враз всіх трьох женити,
Бо всіх не міг би обділити,
І сам лашивсяб ще в зимі
Без хліба. Так то і в державі
Цар батько. В нього три сини:
Хлопи, і військо, і пани,
Усі цареви рівно милі,
Бо всі однако царській славі
Допомічні й державній силі.
Тож робить цар для них, що може,
Та всього годі враз зробить.

Вам волю дати булоб гоже,
Та хто там зна, пани би, може,
Тоді схотіли бунт вчинить“.

„Що? Бунт? Нехай лише рухнуться,
То й чорт не визнає, де дінуться!
Торічних мало їм запуст?“¹⁾

„Ну, бачите, які ви діти,
Як мало вмілиб ще цінити
Ту волю, коли з ваших уст
Такі погрози йдуть. Ні, милі,
Ви не дуфайте²⁾ своїй силі!
Не мести, не різні від нас
Ждає цісар! Вашу долю
Йому довірте! Він вам волю
Дасть певно, як настане час.
А криком, шумом — вірте, любі! —
Ви ворогів своїх лиш днесь
Укріпите і попретесь
Самі на стрічу власній згубі.“

Похнюпились і посумніли
Хлопи; не любо, знать, дзвеніли
Слова ті в їх ухах, та щож
Робить? Правдиве, хоч негоже
Те слово: цісар дав би, може,
Їм волю, та хто зна, чи може?
Похнюпились і посумніли,

¹⁾ натяк на різню панів на Мазуриціні 1846 р.
у великопісьне пуцання; ²⁾ не довіряйте;

А многих таки ще свербіли
 На тілі панські канчуки,
 І власна шкіра, знай, шептала:
 „Не будь, ти брате, надто смілим,
 Поки ще чорного на білім
 Нема, що ми не кріпаки!“

• І вся громада застогнала:
 „Так шож, пан-отче, нам робить?“

„Шож діти? Господа молитесь,
 І тихо бути, смирно ждати,
 Чей то не довго вже прийдець!
 Нікому й слова не казати
 Про те, що вам комісар днесь
 Сказав.“

„Ну, добре, най так буде!

Але горівки вже ні в рот!
 Рад цісар знать, що ми за люде,
 То ми йому й покажем! От!
 Ще нині, зараз, ми готові
 Тверезість вічну присягти!“

„Дай Бог вам встачитися в слові,
 Покуси всі перемогти!
 Та се не так то легко, діти!
 Присяга, діти, то не жарт!
 А знаєте ви, що зробіте?
 Оце Пилипів піст надходить.
 Шлюбуйте кожний сам собі

Не пити, в згоді і любові
 З усіми жити, кривди й шкоди
 Не памятать і не робить,
 Перемагать покуси вражі
 І терпеливо все зносить,
 Що Бог нашле за блуди наші.
 А там перед Різдом святим,
 Хто чутиме охоту й силу,
 Відбуде сповідь, а за тим
 Присягу зложить Богу милу.
 Так, дітоньки, оце ще вам
 Два місяці тяжкої проби.
 Перенесіть її так, щоби
 Готовим, чистим можна нам
 Вступити в Новий рік. Хто знає,
 Що той рік новий приведе?
 Тож хто присяги з вас бажає,
 Най в Новий рік у церкву йде!“

Громада хвилю помовчала,
 Потім, вклонившись, сказала:
 „Най буде й так! Ми пристаєм!
 І ще терпітимем злу долю,
 Але нехай нас ріжуть, колють,
 Горівки більше вже не пем!“

X.

Кінець 1847 р. — Поворот панів. — Пан і управитель. — Пан і арендар.

Кінчився сорок семий рік
 Погідно, ясно. Сніг глибокий
 Замерз, стояв твердий, як тік;
 Підгірські річки і потоки
 Мороз стяв ледом аж до дна;
 Тріщали дерева з морозу,
 І знаходилося що дня
 В снігу замерзлу пташку божу.
 Кінчився сорок семий рік
 Твердим віщунням: здавалось,
 Що твердо, непохитно, в вік
 Стоятиме той лад поганий,
 Що нам до крови вже допік.

За гори сонечко ховалось,
 Коли почувся в нас дзвінок,
 І за горбочка на місток
 Мов вродилися панські сані.
 Завиті в коцах та футрах
 В село вертали пан і пані.
 Дзвінок і вид той по хатах
 Розніс якийсь невільний страх,
 Мов курят страх при виді кані.

Селом скрізь чутка розійшлася.
 „Що то за вісти він привіз?
 Де був так довго? Чи заніс,

Направду, скаргу він на нас
 До губернатора? Що згодом
 Пан губернатор відказав
 Йому?“ — Так шепотом неслася
 Глуха тривога між народом,
 І кожний гнувсь і лиха ждав.

І в панському дворі в тій хвилі
 Усі серця тривогу били,
 Йшла суетня та біготня.
 Бліда, задихана двірня
 Металась, мов в окропі муха,
 Бо кожний чув в покорі духа
 Гріхів немало за собою
 І нишком всіх святих благав:
 „Загородіть йому лускою
 І очі й уха, щоб не взнав!
 Ще лиш сей раз, сей раз послідній!
 Найматиму служби й обідні,¹⁾
 Щоб лиш сей раз я не пропав!“

А пан понурий і похмурий
 Приїхав, якось наче вовк
 Глядів, змарнів щось і пожовк.
 Чи то його так міські мури
 Зіссали, чи грижа яка?
 Роздягся, хвилю по покою
 Ходив, по привичці, рукою

¹⁾ богослуження, відправляване замість Служби Божої;

Помахуючи, мов би в ній
 Держав рукоять канчука.
 А далі дзвоником в покій
 Покликав він льокайчука :
 „Най тут пан ржондца¹⁾ зараз стане!
 Бігай! Та стій, чекай, балване!
 Як пана ржондцу сповістиш,
 Біжи, арендаря приклич!“
 Прийшов пан ржондца.

„Що чувати?“

„Вельможний пане, все гаразд!
 Пшеницю й жито, як Бог дасть,
 За тиждень будем чисто мати
 В засіках. З двадцяти телят,
 Що вродилися сими днями...
 „Ну, гарно, гарно, мій коханий!
 Про се і завтра ще оба ми
 Помовимо. Тепер я рад
 Дізнатися, що в селі чувать,
 Як ви мирились тут з хлопами?“

„Бог милував, не було лиха.
 Громада стала смирна, тиха,
 Робили добре. Гріх би був
 Жалітись.“

Губи пан віддув,
 Неначе був нерад тій вісти,
 І по покою похожав.
 Тимчасом ржондца продовжав :

¹⁾ управитель ;

„От лиш з тим вирубом ніяк
 Не можемо до кінця долізти“,

„З яким се вирубом?“

„Червяк

Зачав часть ліса літом їсти,
 То пан казали вирубать.“

„Щож? Ви хіба ще не скінчили?“

„Та ні. Тут много ще занять
 Було при домі, многі люди,
 Що були винні відробили,
 А иншим тра було за труди
 Платить, щоб молотьбу кінчать,
 То й годі було в ліс післать
 Нараз багато рук. Ще перше
 Рубали дещо там, тепер же
 Морози впали“...

„От се так!“

Аж скрикнув пан і, мов буряк,
 Почервонів. — „Аби ті хами
 Не простудилися, хрань Боже,
 То най червяк весь ліс мій гложе
 Ну, гарно вашими руками
 Дороблюсь я! Ідіть, я там
 Прийду, і все огляну сам.“

І гордо пан махнув рукою,
 А ржондца низько поклонився,
 І смирно вийшовши з покою,

Почухався і зажурився.
 „Побачимо погану зміну!...
 Розлютивсь пан наш не на жарт.
 Десь там йому натерли хрину
 Не будь якого! З жадних карт,
 Ані з гостин, хоч програвав він,
 Таким недобрим не вертав він.“
 Та дужче ще старий похиюпивсь
 І дужче ще засумував,
 Коли побачив, як поспішно,
 Мов кіт облесно, мов пес втішно,
 До пана жид чимчикував.
 „От панський вірник! Сей Іюда
 Не дармо пильно так біжить!
 Когось то тра оклеветати,
 Комусь то хоче ся облуда
 Під ноги камінь підложить!
 Ну, тай далекож пан заїде
 Із жидом в парі! Будем ждати,
 Що з того вийде. Та, мабуть,
 Що не побіди, але біди
 З жидівських нашептів прийдуть.“

А тимчасом зігнутий вдвоє
 Уже до панського покою
 Жид, не застукавши ввійшов.
 Пан при вікні стояв, до нього
 Задом обернений, і довго
 І не оглянувся, немов
 Не чув нічого. Жид при вході
 Стояв, все кланявся й мовчав,

А пан усе запримічав
 В маленьке дзеркальце. Чимало
 Минуло хвиль, — все кланявся жид.
 (Він знав, чим пану догодить!)
 Аж врешті пану смішно стало.
 Він обернувся.

„Ну, годі, годі!
 Мій Мошку, спина заболить!
 Ходи сюди! Досить стояти!
 Сідай, розкажуй, що чувати?“

Ох, зле чувати, ясний пане!
 Вже швидко нас зовсім не стане.“

„Ого, а як се?“

„Чули пан?
 Хлопи збунтовані доразу.¹⁾
 Ввесь піст ані один Іван
 Не пив горівки! Як заразу
 Минають коршму! Ох, вей мер,²⁾
 Я вже зруйнований тепер!“

Всміхнувся пан. „Ну, ну, мій Мошку,
 Бог ласкав, ще не так то зле,
 Коли ти файний³⁾ що й але,
 Зовсім не схожий ще на дошку!“
 З тим словом поплескав пан Мошка
 По круглім, повнім животі.

1) до одного; 2) ох, горе мені; 3) гарний;

„Ох, ясний пан жартують трошка!
Та ні, тепер часи не ті!

Вже нас, як пару непридалих
Патинків, кинуть на смітник!

Чи чули пан? Тутешній галех¹⁾

Вже збунтував усіх хлопів!

Чи чули пан? На завтра в них

Вже постановлено: як тільки

Скінчиться їх церковний спів,

То всі присягнуть від горівки.“

„Що? Завтра?!“ — люто крикнув пан,

І схопивсь, мов сидів на терні.

„Що піп? Він ще свої химерні

Думки не кинув? Я їм дам!

Der Teufel drein!²⁾ Стара катряга!“

Так завтра, кажеш ти, присяга?

Постійте, я заграю вам!“

„А знають пан,“ — торочив далі

І кланявсь жид, — „хто се вчинив,

До того руку приложив?

Ох, ох, тяжкі часи настали!“

„Ну, хто, скажи!“

„Хлопи казали,

Що пан комісар приїжджав,

Край церкви казанія казав,

Що цісар хоче волю дати

Хлопам, і жде лиш, щоб усі

¹⁾ піп; ²⁾ до чорта;

Горівку кинули вживати.
Ох, тут в селі у тім часі
Такий був крик і бунт завзятий,
Що я вже думав утікати.“

„Так? А мій ржондда про оці
Події не сказав ні слова
Мені. Ну, добре, будем знать,
Чию як вірність оцінять.
Спасибі Мошку! Я до Львова
Як стій все пишу. Тиж тимчасом,
Поміж хлопами викрутасом
Всю правду вивідай, як слід!
На все про свідків постарайся,
А завтрішнього не лякайся!
Щеж не перевернувся світ,
Щоб піп узяв мене під ноги.
Вже ми їм тут притремо роги!
Лиш тихо, справно!“

„Буде гіт!¹⁾ —

Сказав, вклонивсь і вийшов жид.

XI.

Новий рік 1848. — „Церква заперта“. — Панська
влада над святом. — Ще раз піп миротворець. —
„І піп на панщину“.

Ще сонце ясне не сходило,
Ледви на днину зазоріло,

¹⁾ добре;

І спало в тьмі село, коли
 З дзвіниці дзвони загули
 І на всеночне люд скликали.
 Від дзвонів гомону кругом
 В хатах будилися, вставали.
 Немов зірки віконця сяли,
 А далі, звільна повагом
 В кожухах і шапках смушкових,¹⁾
 В великих чоботах пасових
 До церкви люди потягли.
 Далеко чутно, як скрипить
 Замерзлий сніг під їх ногами,
 І пара з віддихів клубами,
 Немов із коминів бухтить.
 У всіх на вусах мов ігли
 Понамерзали в одну мить.
 Ідуть купками, громадками,
 Та тихо так, не гомонять,
 Немов збираються думками
 Щось дуже важне підпринять.

Воно й не диво: аджеж нині
 Сам Новий рік, присяги день!
 І наче вояк, що в огонь
 Іде, так кождей нині чує,
 Що та присяга їм зготує
 Чимало лиха, що повинні
 Чимало вражих сил зломить,
 Чимало горя перенести,

¹⁾ із шкірок ягнят;

І панських кар і жида мести,
 Щоб наміри свої сповнить.
 Та всі рішили, будь що будь,
 Все витерпіть, і грудь у грудь
 Іти, і голови зложить,
 Щоб лиш свободу заслужить!

Гай, гай, була то гарна хвиля!
 Як нині тямлю ще її.
 Розбужена громадська сила
 Під гнетом дужчала, зносила
 Всі перепони і гасила
 Незгоди й розбрати свої.
 Досить було одної згадки
 Про можливість волі, щоб збудить
 Народній дух. І всяк в ту мить
 Готов був всі свої достатки,
 Життя за волю положить.

Гей, та не довго то трівало!
 Таких хвилин блаженних мало
 В життю народів і людей.
 Колиб пізніше, в тяжчі проби
 Було в нас більш таких хвилин,
 Такого духа і вподоби,
 Ох, то не так в нас днесь було би,
 І блуд, недогляд не один
 За пізніб не будив жалоби.

Прийшли під церкву. Що за диво?
 Заперті двері! Тут мороз,
 На дворі видержать не мож.

„Гей, паламарю! Ну лиш, живо
Церковні двері відімкніть!“ —
Кричить народ. Затихли дзвони,
Зліз паламар. „Кладіть поклони,
Хрестіться та до дому йдіть!
Дверей не відімкну, й не ждїть!“

„Що? Як? Чому?“ — мир закричав,
А паламар і одвічав:
„Лиш тільки я дзвонить почав,
Прилетів зо двора атаман,
Ключі від церкви відібрав.“

Народ лиш ахнув. „Ох, нам горе!
Яка се ще нова біда нам
Від пана грозить? ІЩо се він
Гада, що так нас переборе?
Він з Богом хоче воювати?
Він церкву сміє замикати?
Гей, на дзвіницю! Бийте в дзвін!
Дзвоніть тривогу! Най збігаєсь
Усе, що лиш живе в селі!
Гуртом до пана! Най смиряєсь,
Бо будуть кости нецілі!“
І разом дзвони застогнули,
Товпились люди та кричали,
І, мов пожежа, бухав гнів
З їх рухів, і очей, і слів.
Кленуть і грозять, кличуть: „Гей,
Бігай по молоти, ковалю!
Відібем замок від дверей!“

Баби ридають, наче з жалю
За вмерлим. Стогін, галас, крик
На цвинтарі несповідимий!
Отак то, діти, почали ми
Той славний сорок осьмий рік.

Аж ось на скруті показалась
Ватага панських посіпак
Із нагайками, гордо так,
Бундючно к церкві наближалась.
І стих на хвилю крик і галас,
Всі ждуть, чого то хоче пан.
Аж ось атаман-палюган!¹⁾
Говорить: „Люди, що се з вами?
Чого ви стали тут юрбами?
Чого ревете так завзято?“

„Пустіть до церкви! Де ключі? —
У відповідь ревнули всі, —
„Пустіть до церкви, нині свято!“

„Що ви, казались? Хто се вам
Наплів? Сьогодні будна днина!
Піп вам сказав? Ваш піп дитина!
Він і читать не вміє сам.
Пан ліпше знає! Розходіться!
На панське зараз лагодіться!
Усякий ладь сокиру й віз —
Поїдемо рубати ліс!“

¹⁾ панський слуга, палочник;

Мир остовпів. Що за причина?
 Невже се справді будна днина?
 Невжеж усі здуріли ми?!
 Та ні, кепкує зла личина!
 І враз, мов вихор той крильми
 Залопотить, бори могучі
 Застогнуть з градової тучі,
 Так мир, що з остраху мовчав,
 Увесь загрюкав, закричав:
 „Бреши ти сам зарівно з псами,
 Поганий панський блюдолиз,
 Не нас роби всіх дураками!
 Наш піп з тобою враз не гриз
 Кісток під панськими лавками!
 Он що він видумав падлюка!
 На панщину на Новий рік!
 Чи може панова се штука?
 Най стережесь! На тім коні
 Поїде на короткий вік!
 Тут з Богом справа, не з людьми!“

„А я кажу вам: розходіться!“
 Прислужник панський знов візвав, —
 „Ключі у пана. Пан сказав,
 Що хоч кричіть, хоч вередіться,
 Не буде в церкві днесь відправ.
 А в разі бунту пан покличе
 Команду війська у село.
 Кажу вам: розходіться швидче,
 Щоб вам ще гірше не було!“

„А най тут котить і гармати!
 Хоч голови всі покладем,
 А кроком відси не підем.
 Се що, день-у-день працювати,
 І навіть стілько свят не мати,
 Щоб Богу помолиться? Гей!
 Ломаймо двері! Най трібують,
 Най нас у церкві всіх мордують!
 Геть посіпаки від дверей!“

Та панські слуги добре дбали,
 Густим рядом при дверех стали.
 Довкола них зробився стиск.
 Обмахувались нагайками,
 А далі штовхать кулаками
 Взаялись... Люд тиснегься, писк, виск!
 Вже понад голови людей
 Почали задні до дверей
 Метать великі снігу груди,
 І гнів кипів чим раз страшніш.
 Де-де в руках заблиснув ніж,
 І чувся крик: „Най гинуть юди!“
 І, можеб сорок осьмий рік
 Були ми кровю охрестили,
 Колиб у тій рішучій хвилі
 Піп свого слова не прорік.

За шумом, галасом та криком
 Ніхто й не бачив, як між нас
 Він увійшов, — коли нараз
 З придверним Розпяттям великим

В руках перед людьми він став,
 І хрест високо підійняв,
 І голосним озвався кликом :
 „Бог з вами, діти! Що се ви
 Опутані злим духом нині?
 Що ви, гатари, чи туркині,
 Що коло божої святині
 Такий гармідер завели?
 Чи місце тут на колотнечу?“

„Не ми її розпочали!“
 Гукає мир. — „Адіть, пан-отче,
 Пан ключ від церкви взяв, ще й хоче,
 Щоб ми на панське нині йшли.“

„Зле робить пан, то не перечу,
 На душу гріх бере важкий!
 Та чиж то рація,¹⁾ щоб для того
 І ви гріха не менш тяжкого
 Тут допускалися й святий
 Дім божий бійкою сквернили?
 Ні, діти, Богу гнів не милий.“

„Та миж для божої хвали
 Лиш голос правди підняли!
 Хібаж і се зносить терпливо?
 Як так, то пан почне нам живо
 На тімю кілля ще тесать!
 Ні, сього не діжде дводушний!“

¹⁾ чиж досить причин?

Скажіть їм ви ключі віддать!
 Як пан не буде вам послушний,
 То двері будемо ломать!“

„Дурні, дурні! Прости вам, Боже,
 Оцю великую хулу!
 Невже ви божую хвалу
 Оберегти хотіли може,
 Тим криком, бійкою? Чиж ті
 Незвісні вам слова святі:
 Як Бог хотів би оборони,
 То він би в хвилі легіони
 Небесних ангелів зіслав? —
 Ні, діти! Бог нам приказав
 Усяким властям покоряться
 І слухать приказів усіх.“

„То щож, нам днесь до діла браться?
 Пан-отче — сеж смертельний гріх.“

„Ви з мусу, діти, не з охоти,
 То Бог гріха не вмінить вам!“

„Алеж, пан-отче, і ви сам
 Підете також до роботи“ —
 Озвався панський палюган.

„Я?“ — скрикнув піп, мов ужалений, —
 „Я? Я? Чиж я не увільнений
 Від панщини?“

— „Ні, отче! Пан
 Велів виразно нам: ідіть

Усіх на панщину женить,
І піп також най їде сам!"

"Не буде того, як світ світом!"
Знов мир ревнув. — „Пан-отче, ні,
Не бійтесь! Ми за вами всі
Обстанемо. Громада з війтом
Хоч зараз до циркулу йдем,
І старості до ніг падем,
Нехай розсудить нас із паном!"

„Ні, діти“, — піп старий сказав, —
„Не буде того! Се погано!
Коли пан нині наказав
На панщину, то видно, діти,
Сам Бог йому сю мисль зіслав,
Йому дозволив розгордіти,
Щоб незабаром сам він в сіті
Своєї гордості попав.
Так от що я сказать вам мушу:
Схотів пан взяти гріх на душу,
Схотів у свято рокове
Нам церкву божу замикати
І нас на панщину всіх гнати, —
Най буде й так! Хто поживе,
Побачить, що то з того буде.
Миж, діти, бунтів не робім,
І задля панської гордині
В додатку ще й на себе нині
Гріха тяжкого не берім.
Ми силі, власти, покорімся,
В покорі, діти, покажімся

Ми достойнішими, як він.
Виж нині мали присягати!
Чи ви гадаєте, що вам
Зложить святу присягу дам,
Як двері будете ломати?
Знесім ще пробу сю тяжкую,
А я вам певно пророкую,
Що Бог її нам почислить.
Хібаж не звісно вам, що зрана,
Поки зоря зійде румяна,
Найдужче все мороз смалить?
Та хоч застелить він віконце,
То се лиш знак, що швидко сонце
Заблісне й землю отоплить."

І диво сталося з людьми:
Усі притихли, посмирніли,
І похилились, посумніли,
А очі всіх на схід летіли,
Мов ждали тутже скону тьми.
Та небо, ніччю так погідне,
Тепер, коли вже малось дідне¹⁾,
І тяжкий туман заволоклось,
І за селом в яловім бору
Важке гудіння пронеслось.
І тільки піп скінчив, аж ось,
Вішуючи страшну вихору²⁾,
На цвинтарі високий вяз
Так жалібно почав скрипіти,
Що затремтіли всі мов діти,

¹⁾ світало; ²⁾ бурю, хуртовину;

І глухо застогнали враз :
 „Най судить Бог ! Будем смиряться !
 Ходім на панщину збираться !“

XII.

Новорічня буря. — Панське привітання. — Розмова
 пана з попом.

Гей, розшалілась буря люта !
 З устоку¹⁾ вітер засвистів,
 Мов дикий кінь, прорвавши пута,
 Нараз на волю полетів :
 То озирнесь, копитом гряне,
 Підскочить, фиркне і зарже,
 То рушить в чвал, аж землю рве
 Копитом, колесом піде,
 І знов зарже, і раптом стане.

Бурхав так вітер, скріплий сніг
 Рвав з поля, ніс в село туманом,
 Бив в очі, стежку зперед ніг
 Неначе вкрав в короткий миг,
 І вив, ревів, мов сам не міг
 Скрить в собі гнів над нашим паном.

Та тяжчий плач, і рев, і стони
 Ішли по хлопських всіх хатах :
 Ридали діти, старці, жони,
 А буря ще збільшала страх.

¹⁾ від сходу ;

Всі палець божий в ній вбачали,
 Ознаку божого гніву.
 З яким плачем випровожали
 Нас на роботу лісову,
 Як мов на смерть вже нас прощали,
 Се не забуду, док живу !

Та ба, даремний плач і сльози !
 Пан каже, й мусить бути так.
 Вже по оборах чуть погрози
 І крики панських посіпак.
 І от в метіль та рик шаруги
 З обори тут один, там другий
 Помалу виїжджа мужик.
 Конята форкнуть, жмурять очі,
 Посапують під бурі рик ;
 Мужик закутався у кожух,
 А тут метіль то в бік заточить
 Санки, то зпереду заскочить,
 І запирає в грудях дух.

Та ба, сильніша панська воля,
 Ніж та метіль посеред поля !
 Та воля всім немов обух
 Над головами затяжіла.
 І потяглись горі селом
 Санки порожнії гуськом,
 А буря слід їх заносила.
 Лиш десь-колись крізь вітру шум
 Щось мов комарик забреніло —
 Се годос дзвонів, Світе білий !

Там десь святкують! Люду тлум
 У церкві, світло все палає,
 Угору йде кадила дим,
 Всі моляться, а дяк співає...
 А ми — мов кляті! Нам одним
 І свята божого немає!
 То всякий вчувши дзвонів гук,
 Батіг невільно відкладає,
 Здіймає рукавиці з рук,
 Перехреститься і зітхає,
 Й молитву шепче.

Коли глядь,
 Аж із попівства їдуть сани.
 На санях піп, два атамани
 Й слуга. Значить, пан справді гнать
 Попа задумав до роботи!
 Яким се правом? Чи добився
 На тее дозволу в губерні?
 Не дармож довго так барився —
 А ті пани на все штудерні.
 От так ми думали, і знов
 Нових нещастя на себе ждали.
 Втім із переду чути: „Гов!“
 Ось двір! І ми край брами стали.

А в брамі пан стояв: високий,
 Плечистий, в польських чоботах,
 У футрі й шапці, чорноокий
 І чорновусий. У руках
 Канчук держав і тріскав ним
 На вітер, ніби для іграшки,

Направдуж, сани він числив,
 Що проїздили перед ним,
 Горівку потягав із фляшки;
 А на поклони мужиків
 Й кивком не одвічав одним.
 Та ось попівські їдуть сани,
 За нимиж довгий ряд таких,
 Що пан їх звав бунтівниками,
 І здавна око мав на них.
 Всміхнувся, ближче підійшов
 На шлях і гучно крикнув: „Гов!“.
 І стали сани. Всі вклонились
 Низенько. Пан усе всміхався.
 „А що, панове“, — відізався, —
 „Хоч нині ви не опізнались?
 А може вітру хто збоявся
 І дома при бабах остався?“
 „Ні, їдуть всі!“ — сказав атаман.
 Що перед паном смирно став.

„Ну, то-то й є! А тоб дістав!
 Ей, був би битий, як той гаман!¹⁾

Скажіть ви бургери,²⁾ мені,
 Що се ви робите? Коли то
 Буде вже раз спокій в селі?
 Здається, вас ще мало бито,
 А тоб вам жадні воробці
 У головах не цвіркотали!
 Скажіть но ви, еґомосці,

¹⁾ добре був би битий; ²⁾ громадяни;

Що се ви знову загадали
 Якусь присягу? Хочесь вам
 Різок та буків скоштувати?
 Єй, Бог не брат мій, але сам
 Таку прочуханку завдам,
 Що й внуки будуть пам'ятати!“

Сказав се — і окинув нас
 Мов ястріб оком, і немов
 Попа побачив перший раз,
 До нього ближче підійшов.
 „Єгомость“, — каже, — „що за диво!
 І ви на панщину також?
 А, гарно, гарно! От правдиво
 Ви добрий пастир: де йде стадо,
 Тудиж і він іде. Ну, щож, —
 Вітайте! Ми приймем вас радо.“

Та піп, хоч голосом тремтячим,
 Але з достоїнством сказав:
 „Вельможний дідич наш, як бачим,
 В гуморі нині. Бог післав
 На пана радість, — слава Богу!
 Молітесь, паночку, лишень,
 Щоб Бог на завтрішній вам день
 Сю радість не змінив в тривогу!“

Пан враз аж кинувсь, мов його
 Шпигнув гадюки зуб затрутий.
 „Що, що сказав ти, попе, що?“

„Кажу лиш те, що може чути
 Спокійно всякий християнин.
 На кого гордість Бог зсилає
 Так, що й на Бога він не дбає,
 То знак, що близько вже чекає
 Отверта пропасть перед ним!“

„Ти будеш ще мені грозити?“

„Ні, ясний пане, я не грожу,
 А лиш кажу вам правду божу,
 Котра, мабуть, незвісна вам.“

„Таких вчи дурнів, як ти сам,
 А не мене будеш навчати.“

„Я панській мудрости віддам
 Чолом охочо, рад лиш знати,
 Чи то вона веліла вам
 Сьогодні свято бунтувати,
 Святую церкву замикати —
 І гнать на панщину людей?
 Ей, пане, пане, схаменіться,
 І мудрістю ви не чваніться!
 Таж якби власних я грудей
 Не був наставив в обороні
 Тих ваших слуг, то хто і зна,
 Чи коло церкви би в тій хвилі
 Ся буря і метіль грізна
 Калюжі кровю їх червоні
 Не замітала! Пане милий,

Тямуйте: в світі без ріжниць
Усе свої границі має,
І що ніхто таких границь
Безкарно не переступає.“

„Ге, гарне казання твое!
Та знаєш, попе, ось що дивно:
Для інших в тебе мудрість є,
А робиш сам якраз противно.
Чи не казав тобі я: знай
Свої попівські границі,
Усяку школу занехай,
Не говори хлопам дурниці!
А ти ось як! Завзявсь, мабуть,
Мене до крихти зруйнувати!
Хлопи присяги, волі ждуть —
Горівки, хоч їх ріж, не пють,
І жид платить не хоче рати.
Так щож ти думаєш? Мені
Через попа іти з торбами?“

Ні, попе! Ще раз кажу: ні!
Не так я поговорю з вами!
Завчасно ти й той клятий Шваб
Про волю ще заговорили!
Ось покажу я вам, хочаб
Ви що хотіли, те й робили,
Що я тут пан! Від нині ти
Махай на панщину з хлопцями!
Вмів шкоду ти мені нести,
Відроблюй власними руками!

„Що пан тут пан, — я добре знаю,
Та тільки є й над паном пан.
Я тільки силі улягаю,
Та в очі пану заявляю,
Що се безправство, що мій стан
Мене від панщини звільняє,
Що царське право пан нехтує.“

„Про право тут балакать всує,¹⁾
Бо не твого ума се діло.
Ти бачив, попе, інвентар?
А там стоїть, що піп тримає
Ґрунт між громадою з двох пар.²⁾
От з того я виводжу сміло,
Що Ґрунт сей хлопський, рустикальний,³⁾
І з нього панщини звичайний
Для мене вимір випадає.“

„Воноб то так, лиш те біда,
Що в інвентаріж — додається:
Від панщини й данин свободний.“

„Свобідний тільки той, хто гідний!
А втім, коли тобі здається,
Що кривда сталась над тобою,
Жалійся в суд, а я постою
За своїм правом. А в сей час
Я ще тут пан, і мій наказ

1) дарма; 2) ґрунт, від якого належалася робота двох пар тягла — так означувано хлопський ґрунт; 3) ґрунт хлопський-рустикальний, панський-домініальний;

Сповняйте! Годі тут молоти!
 Ану, до ліса, до роботи!
 А живо, не жалійте рук, —
 В противнім разі вам гайдук
 Нагайкою додасть охоти.
 Ну, гейже! Поспішайте враз!
 Я швидко вийду сам до вас!“

XIII.

Робота в лісі. — Піп-мученик. — Вибух людського гніву. — Пан миротворець. — Слуги не знають жарту.
 Піп про панський жарт.

Ревів, стогнав від бурі бір,
 Немов голодний, лютий звір,
 І чорним гиллям мов руками
 Махав у вітрі, бивсь і хріп,
 Коли понурими купками
 Віздили ми під темний стріп.
 Як дивно, лячно якось стало
 Усім в тій хвилі, наче ми
 В якийсь заклятий світ віздили,
 У царство сумерку й зими,
 З якого вже по вік не мали
 Вернуть живими, як з тюрми.

Як дивно, лячно залунали
 Удари наших топорів,
 У звори, дебри відгук слали,
 Немов тим відгуком скликали
 Громади відьм та опирів.

А кождий знав, що нині свято,
 І що той святотатський гук,
 Хто зна, яких і як багато
 На світ накличе бід та мук.

Та ба, не час було вагаться,
 Коли ні думать, ні вертаться
 Сіпаки панські не дають.
 І ми самі, щоб заглушити
 У собі страх, давай трошити,
 Що аж тріски мов град падуть.
 Рубаєм, зуби закусивши,
 Мов дерева ті — найзрадливіші
 У світі наші вороги.
 Ті стяте дерево корують,
 Ті ріжуть пилами, чвертують,
 Кладуть у стоси і в стоги.

Поповиж панські посіпаки
 Веліли тягати гиляки
 На купу з парубками враз.
 „Бог з вами!“ — люди закричали, —
 „Хібаж старий до того здалий?
 Хіба нема сумління в вас?
 Глядїть, він ледве робить кроки,
 А тут пні, ломи, сніг глибокий,
 Тут сил потрібно не таких!“

„Мовчать!“ — атаман крикнув, — „Голя!
 Ми робим так, як панська воля!
 Тягніть єгомость!“

Люд затих,
 І мовчки, в лютости понурій,
 Під ліса шум і стогін бурі,
 Кипить робота лісова.
 — Та бачимо, як панські слуги
 Сміються нишком, як з натуги
 Наш піп старенький умліва,
 На купу тягнучи дрова.
 Сміються кляті, не зважають
 На старість, на духовний стан;
 Його найдужче наганяють :
 „Тягніть єгомость! Швидко пан
 Прийде! Як стіс малий застане,
 То буде клопіт вам і нам.“

Та дармо з сили вибивався
 Старий — тремтить його рука,
 Не може двигнуть патики.
 Ногами що крок спотикався,
 Упав, устав, і знов хапався,
 Та де вже там йому така
 Робота! Довго ми дивились
 На те, як мучили, глумились
 Сіпаки панські над попом,
 Як він не кажучи й словечка,
 Коривсь, хилився, мов овечка,
 З сил вибивавсь під патиком.

Ба далі бачимо : знеміг
 Зовсім, мов скипка впав у сніг
 Із патиком, що взяв на плечі,

І груди вже хриплять старечі.
 Та ще сіпакам не досить!
 Мов круки жертву оточують,
 То штуркають, то підіймають :
 „Та годі тут вам сніг місити!
 Ідіть поліна там носить!“

І враз — яке се сталось диво?
 Чи вітер свиснув так страшливо?
 Чи затріщав підтятий пень?
 Чи мигнув блискавки огонь?
 Чи в серцях наших щось прорвалось,
 Що там від рана в лід стиналось,
 І раптом ринуло на світ?
 Досить, що мов на приказ даний,
 З сокирами та топорами
 Ми кинулись, ревли словами :
 „Недолюдки! Прокляті! Ждіть!
 Досить вже нашу кров ви ссали,
 Томили нас і збиткували!
 Тут ми розсудимось з вами!
 Раз гинуть! Бийте їх, валіть!“

Чи вітер ніс нас, чи злі духи
 Прискорювали наші рухи, —
 Досить, в одній хвилині ми
 Всіх посіпаків обступили,
 Мов парканом обгородили
 Гнівними, дужими грудьми.
 Сталеві вістря заблищали
 Ось-ось над головами їх.

„Моліться, кляті!“ — ми кричали. —
 „Ось вам і піп! У кого гріх
 На совісти, най сповідаєсь,
 Най швидко моліться і каєсь,
 Бо звідси жаден з вас живим
 Не вийде!“

Зблідли, понімили
 Сіпаки, наче помертвіли;
 Таким ми напором страшним
 На них наскочили, що й мисли
 У них не було опиратись;
 Тривога й жах на них натисли
 Так, що ніхто не смів і рватися
 До опору, а тоб його
 Були напевно тутже вбили.
 Самі не знаючи чого,
 Усі враз голови склонили,
 І людям кинулись до ніг.
 Рік сорок шестий і криваві
 Його події, знать, в уяві
 Воскресли мов живі в усіх.

„Сусіди, браття, Господь з вами!
 Що робите? Хібаж се ми
 З охоти власної, самі
 Се робимо? Хібаж над нами
 Не той сам пан, що і над вами?“

„Неправда!“ — крики розляглися, —
 „Бо нас неволять до роботи,

А ви із власної охоти
 У панську службу нанялися.

Тепер ми браття вам, сусіди,
 А чим то ви для нас завсіди?
 Які то в вас тоді слова,
 Коли під вашими руками,
 Під канчуками, нагайками
 Нам тіло кровю підплива?
 Ні, годі! Горе наше вщерть
 Переповнилось! Всі погинем,
 Але на вас ще пострах кинем!
 Моліться! Тут вам буде смерть!“

— Ха, ха, ха, ха! Оце то й діло!“ —
 Над нами враз загоготіло. —
 — Ха, ха, ха, ха! Оце то раз!
 Чи бач! Пани офіціялісти!¹⁾
 Учаться на колінах лізти
 Перед хлопами! В добрий час!
 Та фе, панове! Гонор майте!
 Досить клячати, уставайте,
 А то промочите штани!
 А чом ті люди так над вами
 Стоять довкола з сокирами?
 Чи в танець ладяться вони?“

Се пан був. Мов з землі вродився,
 Так враз між нами опинився

¹⁾ панські економи, зарядчі;

У футрі, в польських чоботах,
І з своїм канчуком в руках,
Гордий як все, та не гнівливий,
Ба навіть усміх жартівливий
Іграв у нього на устах.

Ми всі застигли. Грім із неба
Не був би нас так остовпив.
Безумний гнів, що осліпив
Нас перед хвилею, остив,
І яюсь так самі від себе
Ми застидались, мовби нас
На крадіжці усіх спіймали.
І, наче на команду, враз
Ми сокири вниз попускали.
А пан усміхнений, гордий,
Ввійшов спокійно в середину,
З погордою очима кинув
На слуг. З них кождий, ше блідий,
Тремтячи мнявсь з ноги на ногу
І силувавсь здавить тривогу,
У дусі дякуючи Богу,
Що спас його від рук людей.

А пан сміється з них і кпиться:
— „Ну, що, панове? — каже він, —
„Навчили вас хлопи молитись?
А ширий знать, був ваш поклін!
Ну, гарно, гарно, се нічого
Не шкодить вам! А Пану Богу
Молитва всюди мила є,

Як тільки в скрусі і любови
(Слова ті з притиском промовив)
Хто Богу дух свій віддає.“

Мовчали слуги, мов закляті,
А пан звернувся вже до нас:
„А дурні, дурні, дурні з вас!
Ще більше дурні, ніж завзяті!
Яж вашу вірність трибував,
Неначе сина батько ширий,
А вас мов біс опанував
Відразу рваться до сокири!
Яж дурні, тільки жартував!“

Мовчали всі, мов чорна хмара,
І попускали очі вниз.
А пан: „Самі ви завзялись
На власну шкоду! Мов отара
Насліпо в пропасть ви прете!
Чому? Я можу вам сказати:
Вам тут погані супостати
Наговорили мов святе,
Що швидко волю вам дарують,
Данини й панщину скасують.
А що не правда? Ну, скажіть!“

Народ мовчав. — „Ну, ну, мовчіть
Я знаю все. На жаль великий,
Гадючі хитрі ті язики
Одно забути вам сказати:
Як на ту волю заслужити?“

Так отже я скажу вам се :
 Той тільки варт на волі жити,
 Хто над собою й гнет знесе.
 От я й задумав стрібувати,
 Чи варті би свободи ви ?
 Хотів собі зажартувати,
 І бачу, що ще довго ждати,
 І довго ще вам мандрувати
 По розумець до голови."

Народ мовчав. Втім перед пана
 Атаман виступив, вклонився.
 „Дарують, ясний пан! Від рана
 З нас кождий нині вже гонився,
 Немов листок той над водою,
 Двічі над смертю самою!
 А то був жарт, лиш панський жарт!
 Ні, ясний пане, вірних слуг
 Пани так інші не трактують,
 Для жарту їх не сумітують
 Під хлопські п'ясти, під обух.
 Тож ми хіба не малиб глузду
 У пана довше ще служити ;
 Від нині дякуем за службу, —
 Най пану Бог без нас щастить!"

Пан очі витріщив — ні слова!
 Немов атаманова мова
 Йому нараз усю ту річ
 У иншим світлі показала.
 Та ще веселість не шезала

З його лица, і уст і віч.
 Коли нараз між мужиками
 Щось застогнало і руками
 Кивнуло, — люди підійшли
 І перед пана привели
 Попа безсильного, слабого,
 Що підчас розруху цілого
 Лежав простертий на землі.
 Він був блідий як труп, трусився
 Немов підтятий ; зпід повік
 Полумертвий вже зір світився,
 І ледве чутно він прорік:
 „Пан жартував, мов батько добрий
 З дітьми, їх вірність трібував!
 А чи із Богом теж для проби
 Невинно пан пожартував ?

І то був жарт, що боже свято
 Пан зніс, що церков нам запер ?
 І то був жарт, що так завзято,
 Без суду й без права взято
 Мене й замучено тепер ?
 Все те був жарт! — За жарт той, пане,
 Я скаргу перед божий суд
 Заношу. Нині ще там стане
 Мій дух, а твій нім!) рік сей кане
 У вічність — теж туди позвуть.
 Добро твоє в злодійські руки
 Піде, й сліду не буде знать

1) поки ;

Твого буття, сини і внуки
Сей жарт твій будуть проклонять !“

Сі ні то грозьби, ні проклони
Мов крила чорної опони
Світ панови заволокли.
Він затремтів, стиснувши зуби,
То вуси торгав, то гриз губи,
А далі рік: — „Плети, мели !
Безумний старець, тай по всьому !
Ану ! Збирайтеся до дому !“
І віддаливсь. І ми пішли.

XIV.

Тиша після бурі. — Смерть попа. — Скарги. — Слідство. — Комісар-дорадник. — Громадські уповноважені. — Панська наука. — „Бог правди й волі ще не вмер.“

Неначе сни тяжкі, гнетучі
Було все те, що того дня
Ми перебули: бурі-тучі,
І вибухи чуття ревучі,
І кривда і грізьба страшна.
А як із ліса ми на поле
Без гласу вийшли, вколо нас
Було мертве все, тихе, голе.
Снігова площа простяглась
Навкруг; безбарвна сіра хмара
Закрила небо, вітер втих,
Лиш ген там десь синява пара
Вилась клубками з стріх сільських.

І в наших грудях після тих
Страшних подій так тихо стало,
Так сумно якомсь, наче всі
Надії наші щось підтяло,
Мов небо нам само звішало:
По вік вам жить на ланцюсі !

Під гнетом почуття важкого
Ми звільна, мовчки йшли в село,
Мов похоронний хід. Було
Се в часті й так, — таж ми слабого
Попа везли. Життя плило
Із уст його струйками крові;
Весь він уже холодний став,
Лиш звільна серце билось; мови
Нестало, тільки прошептав:
„Прошайте, діти ! І простіть
Йому, лишіте кару Богу !
Коріться тьмі, допоки тьму
Бог на погібелі дорогу
Не виведе !“

Та ми тепер,
Уже й не радившись, знали,
Що тут кориться не пора.
Як проїздими край двора,
То бачили, як пан запер
На ретязь браму, — знать боявся,
Щоб люд таки не спам'ятався,
Та в жарт його і не роздер.

Та ми спокійно двір минули

І на попівство всі звернули ;
 Старого із саней знесли,
 Огріли і оберегли,
 А потім скаргу написали,
 Пленіпотентів¹⁾ обібрали,
 Щоб до староства вмить ішли.

Такий то ми Новий рік мали !
 Уже відправи не було.
 Замість утіхи — всі ридали,
 А к вечеру ціле село
 Сходилоь до попа до хати
 Старого пастиря прощати,
 Останній раз поцілувати
 Холодні руки. Він тепер
 Ще ледве дихав, згасли очі,
 А як згустіла пільма ночі,
 Він супокійно, тихо вмер.

Та те, чого так пан боявся,
 Таки не вмерло з ним ураз ;
 Противно, аж тепер у нас
 Із паном танець розпочався.
 Лиш що ми скаргу подали
 На пана до староства — чуем,
 Вже й панські скарги дві пішли :
 Одна на нас, що ми бунтуем,
 Що сокирами хтіли вбить

¹⁾ вибрані громадою, уповноважені депутати
 для ведення хлопських справ ;

Слуг панських, з димом двір пустить,
 А друга скарга до губерні,
 Що пан комісар бурить люд,
 Що вісти розпуска химерні
 Про хлопські права, що скверні¹⁾
 Промови людям промовляє,
 На злочини їх підмовляє, —
 На се знайшлися свідки тут.

Бо й справді, жид зумів зловити
 Кількох з громади за язик :
 Він штучками, як здавна звик,
 Заставив пняних говорити,
 І видобув усе від них,
 Що говорив комісар ! Втих
 На хвилю гомін, шум і крик
 В селі ; ми панщину робити
 Ходили смирно, все ждучи,
 Що то з усього того буде.

Аж раз — вже пізно у ночі
 Ураз збентежилися люди :
 По тихій вулиці сільській
 Промчали криті панські сани
 Із урядовими дзвінками, —
 І в двір заїхали. Як стій
 Пішли розмови поміж нами :
 „Хто се, за чим ?“ Аж рано крем²⁾
 Ми взнали : з гостей із сусідства

¹⁾ погані ; ²⁾ нараз, миттю ;

Сам староста з комісарем
Прибули у село для слідства.

От почали тягнуть людей.
І ми пізнали незабаром,
Що староста у двір не даром
Заїхав, а враз з ним худий
Новий комісар. Поділили
Вони між себе так роботу,
Що староста мов на охоту
В дворі із паном день-у-день
Балює, бавиться, полює,
Комісар же глухий як пень
На людські кривди і терпіння,
Не знав ні права, ні сумління.
Не сердився, не лютував,
Лише з незрушеним спокоєм
Холоднокровно слідство тяг,
І тим тупим спокоєм своїм
На свідків наводив він страх.
Питав помалу і розважно,
І слухав відповідь уважно,
Та запитами так підходив,
Що неосвічених людей
До признань і до сліз доводив.

Його й прозвали „чорт худий“.
Се слідство вів він по мистецьки,
Все списуючи по німецьки
Лиш те, що злого і лихого
Про себе й інших люди знали,

А не нотуючи нічого,
Що проти пана зізнавали.

Нема що мовить, очорнили
Ті протоколи нас кругом:
Як ми присяги забажали,
При церкві слугам загрожали,
І в лісі мало що тельмом¹⁾
Усіх не вбили. Все до чиста
Там списано. Про теж, як пан
Без права накидав горівку,
Як боронив завести шкільку,
І в свято нас, гірш антихриста,
На панщину, немов поган
Гнав на роботу — ані слова.
І кожний відходив як струтий.
„Тепер нам лиха не минути!“
Селом ішла загальна мова.

Пан староста три дні сидів
У пана, десь-колись глядів
На комісарську ту роботу,
Хоч протоколів не читав;
Нарешті пана допрошав,
Вернувсь до міста у суботу.
Комісар, мов слота осіння,
Ще тиждень висів над селом,
І раз-у-раз тяг протоколи,
Мов жили витягав поволи

¹⁾ нараз; в один мах;

З людей, мов воля невідмінна
Була в нім: всіх окрити злом.

Було се вечером в неділю.
Нас кілька в хаті у дяка
Сиділо і ні будь яка
Розмова нам не йшла, надію
Ми стратили на наше діло.
Втім на дворі щось загуділо.
Зірвалась буря, і в той час
Щось до дверей залопотіло.
Дячиха вийшла і, по хвилі
Комісар увійшов похилий,
Старий, знайомий і нам милий,
Вклонився їй рік: „Витаю вас!“

Ми здивувалися, та він,
Оглянувши усіх у зборі,
Всміхнувся, психнув, на осліні
Сів мовчки, ні з ким не витався,
А потім стиха відізався:
„У, савірюха там на творі!“

Ми слово кидали по слові.
„Помайбі,¹⁾ пане! Чи здорові?
І що вас привело до нас?“
Він ще раз психнув, усміхнувся,
І потім поміж нас нагнувся:
„Ну, маєте порятний квас!“

¹⁾ помагай Боже!

Я снаю фсе! Я протоколи
Перехлятав. Ну, кльоп ніколи
Не спреше, хочпи пропатав:
Ну, що ви там наховорили!
Хочпи вас сікли та палили,
Шеб тільки сла¹⁾ не вимотав.“

Ми пояснили, що комісар
Писав усе, як сам хотів,
А писаного не читав.
„Там навіть вмшаний сам цісар!“ —
Комісар з острахом шептав.
„Я снаю все! Оптумав²⁾ сам.
Ось сей кавальок нате вам!
Перепишіть, а поспішіть!
Пленіпотенти є у вас?
І ще сю ніч то Львова шліть!“

І невеличкий папірець
Подав дякови, пояснив,
Що було треба, й як списати,
Куди пленіпотентів слати —
І, ще раз психнувши вкінець,
Він почастунок відклонив,
І попрощавсь і вийшов з хати.

Не треба довго вам казати, —
Звинулися ми на борзі,
Розбіглися помежи хати. —

¹⁾ зла; ²⁾ обдумав!

Ще ніччю наші депутати
 Поїхали, немов махати
 Так скоро мусіли, щоб стати
 У понеділок на торзі.
 Та хоч як обережно ми
 Сю депутацію післали,
 Проте між нашими людьми
 Знайшовся хтось, що до двора
 Доніс про все. Ми не бували
 В таких ще справах і не знали,
 Що се — гарячая пора.

Гей, розізлився, розкричався
 Наш пан, як тільки день освів,
 Коли від жида він дізнався,
 Що з повномочними послами
 Ми скаргу вислали у Львів.
 Він аж заскреготав зубами,
 І зараз же писати сів
 Листи догінчії за ними,
 І зараз рано верховими
 Він розіслав їх по панах:
 „Де хто таких хлопів спіткає,
 Най зараз ловить їх, хапає,
 І вяже й до циркулу шле.“

Що й говорить вам про той страх,
 В яким жило ціле село
 Всесь тиждень після тих подій!
 В якій непевности, тривозі,
 Ми ждали з дня на день, хто в тій

Війні зістане в перемозі?
 Чи наші сповнять намір свій,
 Чи де їх зловлять у дорозі?

На другий тиждень вість іде:
 Зловили наших! Боже правий!
 Як затремтіли ми — тверде
 Каміння дрогнулоб! А бравий
 Наш пан аж голову підняв,
 Коли почув, що три дні тому
 Знайомий пан послів спіймав,
 І під сторожею післав
 Не до циркулу, а „до дому“.

„Розумний той, поцтивий Стах! —
 Сказав наш пан, — „зробив до ладу!
 Гальо! скликайте всю громаду,
 Нехай у всіх на їх очах
 Посли дістануть чоколяду,
 Най бачуть і най мають страх!“
 Зівзвали нас — кого з роботи,
 Кого із хат, старих, малих;
 Жінок, дітей нещасних тих
 Пленіпотентів в перший ряд
 Велів пан ставить; най уздрять,
 Як будуть їх батьків пороти,
 Нехай і внуків пізних вчать,
 Що хлопу пана не збороти.

Ось їх нещасних привели
 Появаних, блідих, нужденних,

Обдертих, змарганих, струджених.
 А як до пана підійшли,
 Пан гайдукам дав знак рукою
 І крикнув: „В сніг їх! На землі
 Кладіть і бийте, поки я
 Не скажу: годі!“

І в спокою
 Він став свистати. А двірня
 У сніг нещасних повалила,
 На кожного чотири їх,
 Один на голову сіда,
 На ноги другий, иншіж два
 Ну молотить, що може сила.

Спершу неначе на мертвих
 Удари сипались, бо в сніг
 Лицем привалені й кричати
 Не здужали, лиш тіла їх
 Метались, мов хробак розтятий.
 Пан свище, а двірня січе.
 Вже кров крізь шмаття виступає,
 Потічками на сніг тече,
 І з снігу, наче зпід землі,
 Болючий хрип глухий лунає.
 Пан свище, мов не замчає.

А втім жінки і дітки малі
 Катованих ураз юрбою
 З плачем, риданням і мольбою
 Поверглись панови до ніг.
 Пан свище, мов не бачить їх.

Одна дрозжучими устами,
 На колінах підповзши, пана
 Хотіла в ноги цілувать,
 Своїми кровними сльозами
 Той панський чобіт обливать, —
 Та пан, все свищучи, носком
 Її в уста штовхнув, аж впала
 В сніг горілиць і застогнала,
 І кров із уст пішла цюрком.

Аж по страшенно довгій хвилі,
 Коли вже біль почав глушити.
 Крик мучених, пан рік: „Досить!“
 Їх підняли, снігом обмили,
 Та не було вже в бідних сили,
 Щоб удержатися на ногах, —
 Їх слуги мусіли держати.
 „Ну, що,“ — став пан до них казати,
 „Пізнали ви до Львова шлях?
 І знаєте, чим то смакує,
 Як проти пана хлоп бунтує?
 Ще ви пізнаєте не так!
 Се вам від мене лиш завдаток,
 В циркулі жде вас ще додаток.
 Ведіть їх, хлопці, в добрий спряток,
 В шпихлір, і на один личак¹⁾
 Усіх звяжіть і дайте їсти!
 Потому нам розкажуть вісти
 Про подорож. Ми ще прийдем

¹⁾ мотуз із дика;

Балакать з ними два-три слова,
А як навкучить нам розмова,
Їх до циркулу відведем.“

А ми стояли, мов мертвії,
І ні чичирк. Всі ті події
Останню крихточку надії
Нам відняли. Що нам робить?
Бороться з паном ми не в силах,
В губернію хіба на крилах
Жалоба наша долетить,
А з паном староста держить.
Нам лиш лишається мовчати,
А ні, то поле й дім кидати
І світ за очі утікати.

А пан, вповні щоб довершить
Свою перемогу, обернувся
До нас і гордо огризнувся:
„Ви бачили, яка моя
За бунт заплата? Чей надалі
Всі будете докладно знали,
Як скоботати вмю я.
Жалійтеся, хто хоче більше,
А я потраплю ще й сильніше
Полоскотать. Кому своя
Немила шкура — най трібує!

І ще одно: ваш пан комісар
Вам набрехав, що швидко цісар,
Чи хто — вам панщину дарує.

Що там комісарю за те
Припаде, се ще ви вздрите, —
А я кажу виразно вам:
Не вірте, хто вам се голосить,
Бо він не волку вам приносить,
Але біду. Ні цар, ні сам
Із неба Бог не має права
Те дарувати, що моє!
Ні, ні, се не цісарська справа!
Ні Бог, ні цісар не дає
Того, чого і сам не має.
Так слухайтеж, що скажу вам:
Най жадна воля вам не сниться!
Не цісар вам її ховає,
І поки я тут, не явиться
Вона, хіба я сам вам дам!“

Так богохульними устами
Він вимовив, і в двір пішов.
Здається, сими він словами
Бажав нас пригнітити, немов
Тяжким камінням; та противно —
По тих словах в нас дух ввійшов.
„Сліпий, сліпий!“ — ми погадали —
„Ти думаєш, що світ увесь
В руках держиш, а доля дивно
Тебе веде і вскись і всклись,¹⁾
І сам не зглянешся, як пасмо
Твоєї гордості увресь.“

¹⁾ впоперек;

І вже не страшно нам, не жасно
 Було, коли шось по двох днях
 Пленіпотентів наших бідних,
 Ледве живих на битий шлях
 У путах повели. Як рідних
 Ми їх прощали і кричали:
 „Не бійтесь, браття! Бог благий.
 Не дасть, щоб без кінця ширшали
 На світі наші вороги!“

Нам не страшна була й та чутка,
 Що до циркулу надоспів
 З губерні наказ: зараз тутка
 Комісарю спішить у Львів!
 Пан з радости аж руки тер:
 „Взяли бунтівника з повіта!
 Засадять же його тепер,
 Що певно не побачить світа!“
 А ми хоч тяжко сумували,
 Та все одну потіху мали:
 Бог правди й волі ще не вмер!

XV.

Великодня субота. — Цісарський патент. — Хлопи
 не розуміють. — „Ходім до пана“.

Минула та зима проклята,
 Остання із проклятих зим.
 Зближались Великодні свята.
 Вже перед Четвергом страшним
 У полі почалась робота,

Настала вже й страшна Субота —
 Великий, незабутній день
 Для нас, Великдень наш єдиний.
 Хвилину кожду тої днини
 Я тямлю, мов би все лишень
 Учера діялось.

Ми зранку,
 Ще й заморозь не відійшла,
 В дворі пшеницю-маріанку
 До сійби ладили. Була
 Пора у ранішні обіди,
 Коли упорались з зерном.
 „Гальо! до дому, а бігцьом!
 І кождий зараз най приїде
 Із бороною на майдан!“
 Отак командував сам пан.

Побігли ми, перекусили
 Що там готового було,
 Та поспішаємо що сили.
 Уже зібралось все село,
 Хто з боронами, хто з сівнями,
 Жінки й дівчата з рискалями;¹⁾
 Ще назганяли і хлопят
 Погоничів, та з ужевками,
 Щоб борони йшли затягать.
 І поставали ми рядами,
 Немов на муштрі салдати;
 Атаман ходить поміж нами,

¹⁾ заступами;

Числить, чи всі і розпоряджає,
Кому, куди, і з ким іти.

Втім зирк, аж возик заїжджає
Горі селом одним коньом,
Край фірмана гайдук¹⁾ куняє,
А фірман луска батогом.
А ззаду — хто се? Боже милий!
Сеж він — комісар, се той сам,
Котрого ніби засадили
У Львові! Дивно якое нам
Зробилось, серце так забилося,
Немов нечувану якусь
Страшну, чи радісну новість
Ось-ось почути нам судилось.
Атаман навіть, хоч не трус,
А також став, мов остовпілий,
І тільки буркнув стиха: „Бог вість,
Що се значить! Але, мабуть,
Се щось негарне.“

Як уздріли

Нас ті, що їхали, так тут
Комісар штовхнув гайдука;
Гайдук зжахнувся отуманілий,
І мало-мало сторчака
Під віз не впав. Та вмить продрухавсь,
Рукою в заушник почухавсь,
Зігнувся звільна і відгріб

¹⁾ тюремний дозорець або поліцейний слуга;

Солому в возі, зпід соломи
Щось виняв, мов великий хліб,
Завите в шмату. Глядимо ми,
Й дивуємось. Аж ось гайдук
Зліз з воза, взяв того до рук,
І через плечі мов барило
Повісив, шмату відгорнув —
Се тарабан! Гей, як торкнув,
Заторохтів, загримотів,
Що аж луною покотило
По всім селі. Загаморило
Село. З городів, з поля, з хат
Старі й малі кричать, біжать
Послухать, що се за пригода.
В широкий круг юрба народа
Віз обступила.

„Тихо гей!“ —

Комісар закричав пискливо
І встав на возі, виняв живо
Папір з кишені.

„Я оцей

Папір вам маю прочитати,
І прошу топре¹⁾ уважати,
По то патент²⁾ цісарський є“.
І став комісар муркотати
Все по німецьки. Люд стає
На пальці, рота роззявляє,
Та де тобі порозуміть!

¹⁾ добре; ²⁾ цісарський патент з 17. IV. 1848, яким знесено панщину;

Лиш сей та той зітхне глибоко,
Перехреститься, зведе око
До неба і, як стовп стоїть.

А пан комісар так утішно
Читає, голосно, поспішно
Викрикує якісь слова.
Скінчив. „Ну, сросуміля вшецко?“¹⁾

„Ні, паночку, хочби словечко!“

„О, клюпа, клюпа хольова!²⁾
Свої волі і свопоти
Не росуміє! Слюхай весь!
Віг третій май,³⁾ що ось натхотить,
Вам воля повная таєсь!⁴⁾
Вам цісар панщину тарує.
Танин не путете плятив.
Най коштий сам собі працює!
І ше одно най коштий чує:
Пан староста тнешь випустив
Пленіпотенти ваші з цюпи.⁵⁾
Ну, сросуміля?“

Всі мовчать.

„Ну, сросуміля, кльопа клюпи?
Шо так стояля, як ті слюпи?⁶⁾
Гей, віват цісарю кричать!“

¹⁾ всьо; ²⁾ о, дурна голова; ³⁾ по старому стилю, по новому 15. V.; ⁴⁾ даєсь; ⁵⁾ з тюрми; ⁶⁾ стовпи;

Усі мовчать. Втім наблизився
З юрби наш віт і поклонився
Комісарю і так сказав:
„Даруйте, пане, що приймаєм
Так холодно сю вість. Не знаєм,
Чи правда то. Нам запевняв
Наш пан, що то не може бути,
Що мали й вас у Львів позвать,
Аби на віки вас замкнути;
Що цар не сміє дарувать
Нам панщини, бо то річ панська.“

„О клюпа кльопа християнська!
Пан мав інтерес так касать.
І цар панам не вітпирає,
Що панське, тільки опіцяє
Ім з каси панщину сплятять.
А я, слюга його, не мочу
Турить¹⁾ вас, правту вам холошу.
Печать ся, снаєш, що сначить?“

„Най нам здоров панує цісар,
Тай щоб при нім і пан комісар
Жили нам довго, — але ми
Вже так багато потерпіли,
Що боїмось, аби й сей раз
Знов на леду ми не осіли.
Ми, паночку, просилиб вас:
Із нами враз у двір ходіть,

¹⁾ дурить;

Патент сей пану прочитайте,
Йому й печать сю покажіть,
А вже тоді, як він все знайде
В порядку, ми повірим всьому.
Тоді вже й цісарю благому¹⁾
Подякуємо ми любовю,
Йому добром і навіть кровю
Послужим широ ми при тім.“

„Се топре, кльопа, ти скасала!
Хотім²⁾ у твір, апи пісналя
І пан ваш все. Хотім, хотім!“

XVI.

„З цісарського приказу“. — Комісарева научка
пану. — Панський жарт із комісарем.

Сиділи в ганку пан і пані
За сніданням, коли нараз
Юрбою, з шумом, наче пані
Ми все подвіря заступили.
Комісар попереду нас.
При нім гайдук ішов, що сили
Торохтячи по тарабані.
Поблідла пані, піднялась,
Поглянула, трохи не впала,
І білі руки заломала,
І не то з питанням, не то

¹⁾ Фердинанд I. Благий, що зніс панщину;

²⁾ ходім;

З сумним докором в очі мужа
Поглянула. Та, знать, не дуже
І пана втішило того
Незвикле зборище. Ще дужче
Змішавсь, аж зуби закусив,
Коли побачив, хто струсив
Сей збір. Комісар! Так йому ще
Нечистий вязів не скрутив?
Ну, буде лихо неминуще!

Та щоб успокоїти жону,
Пан з ганку звільна і поважно
Зійшов, і грізно та протяжно
Звернувся до селянства: „Ну,
Чого ви тут?“ При тім став так,
Що до комісаря плечима
Був звернений і наче й зразу
Його не бачив. Гайдучина
Знов в барабан заторохтів;
Комісар з злости, наче рак,
Почервонів. Лиш що хотів
Пан щось казати, аж над ушима
Його: „З цісарського розказу!“
Мов ніж по склі заскреготів.
Пан обернувся. „А пан комісар!
Рідкі в нас гості! Nu, wie geht 's?¹⁾
Давно зі Львова? Вже кінець
Ізді? Ну, що там каже цісар?“

„То є патент цісарський з тня
Сімнадцятого цвітня року

¹⁾ Ну, як живеться?;

Пішучого!¹⁾ І во імя
Цісарське — с савтрішного строку²⁾
У краю паншини нема,
Танини сносяться й семля ·
Хлопам дається рустикальна,
А тітичам за право те
Сам цісар з каси заплаче —
То воля цісаря пуквальна!³⁾

О, sapperment! Warum nicht gar!⁴⁾
Пан скрикнув, мов змья вкусила.
„Великий цісар! Царська сила
Над всіми нами! Значить — дар!
Дар для хлопів. Який цар добрий!
Та щоб той хлопський рід хоробрий
Після заслуг обдарувать,
То треба нас обрабувать.
Віднять нам те, що з волі неба
Вважалось нашим! Що й казать, —
Чудесна добрість! От як треба
Народню вдячність здобувать!
Га, шож, ми дурні, раді вчиться!
Слабі ми, мусимо кориться!
Лиш прошу, ще одно скажіть,
Чи є там ясно в тім патенті:
Де хлопи паном неконтенті,
Сейчас до кіс, ловіть, вяжіть!
Чи там наказані пожари,

¹⁾ біжучого; ²⁾ дня, терміну; ³⁾ буквальна, до слова; ⁴⁾ О, до чорта! чомужби ні!

Різня, убийства, люті кари,
Рабунки панських дібр усіх?“

„Herr Schlachziz!“ — відказав комісар; —
„Herr Schlachziz, mässigen Sie sich!“¹⁾
Топра²⁾ для всіх пашає³⁾ цісар.
А про рапунки та рісні⁴⁾
Патент ніякий не ховорить.“

„І в сорок шестім році ні?“

„Herr Schlachziz, пан є туше скорий
В пітосрінях! А ліпшеп тати⁵⁾
Вше сорок шестому спокій!
Самі ви, польські атентати⁶⁾
Зачали на хлопів стріляти,
Самі на власний карк ви свій
Стягли піту!⁷⁾ Ja, пані-цею⁸⁾,
Якпи в вас кльоп пув шольовік,
То він би вас не пік, не сік,
А груддю заступив своєю!
Та па! Не те вам в хольові!
Для кльопа пуки⁹⁾ і панщизна,
А в вас повстання все нові,
Вас све¹⁰⁾ ойчизна-шляхетчизна!
А як наш цісар після прав
І пана й кльопа тут трактує,
Ви в крик, що вольносьць вам украв,
Що кльопа вам урят пунтує.
Ні, пане, ти тепер посуньсь!

¹⁾ пане шляхтичу, міркуйтеся; ²⁾ добра; ³⁾ бажає; ⁴⁾ різні; ⁵⁾ дати; ⁶⁾ збунтована проти Австрії шляхта; ⁷⁾ біду; ⁸⁾ так, пане добродію; ⁹⁾ буки; ¹⁰⁾ зве;

Кльо́п не сліпий, кльо́п то́пре паче:¹)
 Оце сторо́ве, те поля́че,²) —
 Der Bauer, пане, ist für uns!³)
 Тепер пропали агентати!
 А як які вовки прийтуть,
 Шо́п нашу стайню напатати,⁴)
 То вше⁵) тут вірних псів найтуть,
 Шо́ топре вуха їм намнуть,
 Аш пугуть товго памятати.“

„О, Sapperment! Тяжкі часи,
 Коли вже все зійшло на пси.
 А псів багато в нашім краю!
 Та тількиж, панцю, я гадаю,
 Ви помилились, як за псів
 Вважаєте отих хлопів.
 Пси вірні свого пана знають.
 Пси вірні у тяжкій годині
 Його боронять, засланяють!
 Ні, се не пси, а просто свині!
 Не віриш? От попробуй лиш
 Ти моїм псам перечитати
 Сей свій патент, то гнеть уздриш,
 Як кинуться тебе витати.“

„Herr Schlachziz!“ пискнув ображений
 Комісар, луком випяв грудь
 І руку звів — та пізно! Лють
 Перемогла вже в панськім серці...

¹) бачить; ²) боляче; ³) мужик за нами — так звичайно часто говорили урядники по різні 1846 р.;
 ⁴) нападати; ⁵) все;

Він тупнув, крикнув, мов скажений
 Почервонів, а у очах
 Загнали іскорки зловіші.
 „Der Teufel drein! Він тут на герці!¹)
 Прийшов зо мною! Швабський кнѣох!²)“

Гей, хлопці, хто-сте найсильніші,
 Беріть його і заведіть
 У псарню й хвіртку зашепіть,
 Хай псам патент свій прочитає!
 А ви, роззяви (до хлопів
 Звернувся) ще мало патиків
 Набрали? Що за біс вас пхає
 Під мої руки? Браму там
 Замкніть! Ось я снідання дам
 Всім, хто тут є! Де лози, буки?“

Ми помертвіли. Поки ще
 Отямились, а слуги вже
 Комісаря за руки ймають,
 І хоч він як кричав, пручавсь, —
 Бігцем помимо волі мчавсь,
 Лиш поли фраґа ззаду мають.

XVII.

Панська псарня. — Комісар у псарні. — Погром псарні. — Староцольська гостинність. — Комісар миротворець.

Була у пана псарня славна,
 Бо пан мисливий добрий був,
 І в ловах любувавсь віддавна.

¹) заціпний бій; ²) кість (нім.), валидо;

Ся вість про те, як ми собак
 В день волі даної побили,
 Собачов кровю освятили
 Свободу. Ніщо то й казатъ,
 Падкий наш люд на все смішнее;
 Десь їм школяр сказав про тее,
 Що в Франції якась Бастилля¹⁾
 Була: кого туди всадять,
 Тому вже світа не видать.
 Так от як ту Бастилло кляту
 Люд зруйнував аж до основ,
 Тоді аж вольне сонце в хагу
 Зирнуло й день новий прийшов.
 Похопили се наші люде:
 „А в нас хоч песья битва буде
 Замісць Бастилії!“ Було
 Сміху із тої битви много, —
 Та в самій хвилі ми смішного
 Не бачили — ми лиш одного
 Шукали. З уст усіх ішло
 Одно: „Комісар! Де комісар?
 Патент де, що прислав нам цісар?“

Комісаря десь не було!...
 Тут люди всі заметушились:
 Невже так зіли пси його,
 Що й костюмахи не лишились?
 Аж зирк: в соломі, де гніздились,
 Собаки, щось шуршать! Ого —

¹⁾ тюрма в Парижі, збурена в часі революції року;

Припали ми і відгребли
 Солому — бач! а се комісар!
 Грудьми припав він ід землі,
 Встромив пів тіла в песю буду,
 Лиш ноги ще видні були
 З соломи, а в руках держав
 Патент, котрим звільняв нас цісар.
 Він трясся ввесь і не без труду
 Ми витягли його на яв,
 Та, бідненький, аж застогнав,
 На ноги ставши: пси розжерті
 Штани пошарпали на нім,
 Порвали й тіло: тяжкі рани
 Виднілись в місці не одним,
 І кров лилась, — і певно смерти
 Пожив би був він безталанний,
 Колиб задалегідь в солому
 Не заховавсь, і якби ми
 Такому жартови страшному
 Кінця не вдіяли сами.

„О-ох! Ветіть¹⁾ мене до пана!“
 Стогнав комісар. „Ох, о-ох!
 Jetzt wird er sehn!²⁾ Та кошта рана
 Путе мені за свідків твох!
 Тепер ше я йому покашу!“

І, шкитильгаючи, ступав
 Опертий на молодіж нашу,
 Аж з болю зуби затискав.

¹⁾ ведіть; ²⁾ тепер побачить;

Го, го! Тай пан, мабуть, письмо
 Пронюхав носом і побачив,
 Що трохи надто насобачив,
 Що не з поклоном ми йдемо.
 Чим скорше слуг у двір стягнувши
 І двері на замки замкнувши,
 Він сам з рушницею в руці
 Став у отворенім вікні.
 Таке оружне поготове
 Комісар навіть не прибаг,
 Зблизивсь і, рани на ногах
 Показуючи, крикнув: „Ах!
 То є косціносць старопольська!¹⁾
 Herr Schlachziz, — то є пескольове²⁾
 Тля вас! А са сапавку³⁾ тую
 Я вас в тій хвилі арештую!...
 То шо? Ви йтете вше то войска?...“

Та пан у військо не збирався,
 Лиш на комісаря змірявся
 Стрільбою й крикнув: „Бачиш се?
 Тікай від мене, швабський сину,
 Бо бистра кулька за хвилину
 Тобі погибіль принесе!“

На вид стрільби, забувши рани,
 Комісар, мов змією гнаний,
 Відскочив, зойкнувши, на бік.
 Оглянувсь, далі зупинився,
 Бо вже в безпечнім находився,

1) старопольська гостинність; 2) безголове;
 3) за забаву;

І аж тоді до пана рік:
 „Herr Schlachziz! Хросиш?¹⁾ Топре, топре!
 Са тее хрошення хоропре²⁾
 Ми порахуємось! Ше рас
 Ховорю: в імени сакона —
 Ти арештант! Піттайсь сейчас,
 То й кара путе уменсона!“
 „Ходи сюди! Бери мя! На!“
 Кричав з наругою Мигуцький...
 І разом з кожного вікна
 Заблисли люфи стрільб. Війна!
 Ввесь збір затушився людський.
 Комісар зблід і занімів,
 І сам не знав вже, що казати.
 Коли в тім в імени хлопів
 Війт виступив і так повів:
 „Позвольте, пане, нам ділати!
 Нам цісар нині волю дав
 На те, щоб ми йому служили!
 А скоро пан забунтував,
 Ми вжиємо своєї сили,
 Щоб нарозумити його!
 Чи так громадо?“

„Го, го, го!“
 Громада зично закричала, —
 „Нам Горожана показала
 Примір, як гнать ті звірі з нор!
 Крешіть вогонь! давай соломи!
 Всіх живо смирних уздримо ми,
 Всіх впабимо на простор!“

1) грозиш; 2) за те хоробре гроження;

Ще дужче зблід комісар бідний,
Затрясся, на коліна впав.
„О, кльопа, кльопа!“ закричав, —
„Ще лиш сей рас, сей рас послітний
Гля мене ласку ту сропіть
І тайте спокій! Не паліть!
Втишітеся! То тому¹⁾ йтіть!

Лишіть його! Не похупляйте
Мене! Як твір²⁾ підпалите,
То сакричать усі лиш те:
Комісар так касав! Ви тпайте
Лиш те, шоп він с села не втік,
А я його вісьму як сохо!
О, не ропіть мені ше тохо!
Ітіть то тому і нічого
Про те нікому не кашіть!“

Поміркувались ми. Нехай
І так! Така вже панська доля,
Що й ворог обстає за ним.
„Ну, а шож, пане, наша воля?“
„Ви ше не вірите?“

„Один
Бог бачить, якби раді вірять,
Та так багато вже карались
За ню, так часто помилялись,
Що хочем попереду змірять.“

„О, пігна³⁾ кльопа! Пітний край!
Зітхнув комісар, звівши очі:

¹⁾ до дому; ²⁾ двір; ³⁾ бідний хлоп;

„Так мнохо піт саснав і лих,
Шо й вірити в топро не хоче!
Як так, пішліть ви верхових
То старости, його спитати,
Чи я прехав в такій причині!
Та, впрочім, сам ваш пан віт нині
Не путе панщини шатати¹⁾.“

„Най буде й так! Як стій пішлем
Людей до старости, щоб крем
Розвідати,“ ми всі сказали.
Промили рани і обвили
В комісаря, і посадили
Його на віз, і провели
Його гуртом, весело, шумно
Аж за село, і прирекли
Вестись розважно і розумно.
Ми мовчки панський двір минали,
Лиш вартових дали, щоб здалі
Двора і пана стерегли.

XVIII.

Великдень 1848 р. — Пан арештований. — Комісар
і пан перед громадою.

Великдень! Боже мій великий!
Ще як світ світом не було
Для нас Великодня такого!
Від досвіта шум, гамір, крики,
Мов муравлисько все село

¹⁾ жадати;

Людьми кишить. Всі до одного
 До церкви пруть. Як перший раз
 „Христос воскрес“ заспівали,
 То всі, мов діти, заридали,
 Аж плач той церквою потряс...
 Так бачилось, що вік ми ждали;
 Аж дотерпілись, достраждали,
 Що Він воскрес — посеред нас.
 І якось так зробилось нам
 У душах легко, ясно, тихо,
 Що, бачилось, готов був всякий
 Цілій землі і небесам
 Кричать, співають: минуло лихо!
 Найзліші вороги прощались,
 Всі обіймались, цілувались,
 А дзвони дзвонять, не стають!
 А молодь бігає мов п'яна,
 Кричить що сили в кождий кут:
 „Нема вже панщини, ні пана!
 Ми вольні, вольні, вольні всі!“
 Ба й дівора, що в старших баче,
 Й собі вигукує, неначе
 Перепелята по вівсі.

А як скінчилась божа хвала,
 На цвинтар вийшов весь народ,
 І як було нас стільки сот, —
 Відразу ниць на землю впала
 Ціла громада й заспівала
 Величній той, хвалебний гимн!
 „Тебе, о Господи, хвалім!“
 Мов грім зарокотіли зраня

Слова високі, звуки втішні, —
 Але кінець святої пісні
 Покрили голосні ридання!
 Дармаб і силуваться; діти,
 Щоб розказать хоч шось-не-шось,
 Що в той день славний довелось
 Мені на власні очі здріти.
 Народ мов безумів з утіх;
 Старі скакали, мов хлопята...
 Той пару коників своїх
 Цілує кожного мов брата,
 Та приговорює, пестить.
 А там гуртом сільські дівчата
 Всі скиндячки¹⁾ з голов здіймають,
 І бють поклони і складають
 Перед іконою. Кричить
 Усякий на витання друга:
 „Христос воскрес, а паншину
 Чорт взяв!“ А там старий дідуга,
 В селі найстарший чоловік,
 На давню, ледве замітну
 Могилку аж грудьми приник,
 І обіймає дернину,
 Й кричить що сили: „Тату, тату!
 Ми вольні! Тату озовись!
 Таж ти цілих сто літ ту кляту
 Неволю двигав, і вмирати
 Не хтів, а волі ждав! Дивись,
 Ми вольні! Бідний ти, дождати
 Не міг, — аж нам той промінь блис!

¹⁾ стяжки, бинди

Вже моїх внуків пан в палату
 Так як мене не забере!
 Возьміть мене до себе, тату!
 Ваш син свободним вже умре!

Аж ось, заледво піп успів
 Паски християнам посвятити, —
 Аж бачимо: що се долів
 Селом валить? Сіріють свити,
 До сонця гудзики блищать,
 І вістря понад головами, —
 Тяжкая маса мірно, в ряд
 Важкими стугонить ногами!
 Жовніри! Грянув барабан,
 Мов о стіну горохом сипнув.
 А втім, — о Боже мій! — я глипнув:
 Посеред відділу — наш пан!
 Взад руки скручені, понурий,
 Лице до долу похилия,
 Мов день і світ і сонце кляв,
 Людей стидавсь. І ззаду шнури,
 Що панські руки оплітали,
 За кінці у руках держав
 Гайдук, немов мужик, що гнав
 Вола на торг. А позад всіх
 Комісар їхав на візочку,
 І усміхнувся, як на горбочку
 Побачив церкву, тиск сільських
 Людей, що очі витріщали
 Зі страхом, подивом на сей
 Незвиклий вид.

Вже наближався

Той похід, а як порівнявся
 З людьми, комісар крикнув: „Гей!
 Пан капралья, станьте!“

„Halt“¹⁾ — роздався

Крик капралья.

„Христос воскрес!“⁴⁾

Комісар крикнув до людей.

„Ну, кльопа, вірите вше тесьє,
 Що ви свопітні? Ну, щасть Поіне!
 А то пан тітич ваш є! Моше
 З ним попрошаєтесь, за ту
 Його велику топроту
 Йому потякуєте? Шиво,
 Спішіть, хто сна,²⁾ чи скоро вше
 Його увитите, по йте³⁾
 Він у хостину, пити пиво,
 Шо наварив тля себе сам,
 І не так скоро вернесь вам!

Мовчали всі, мов онімилі;
 Ураз і радість, жаль, і страх
 Мішались у всіх серцях;
 Всі очі хлопські остовпілі
 Уперлись в пана. Він стояв,
 Понурившись, мов почував,
 Що й його ткнув палець божий.
 Але ні жаден крик ворожий,
 Ні згїрдний сміх, ані прокліп
 З юрби не вийшов. Що вже кпити,

¹⁾ стань; ²⁾ зна'є; ³⁾ бо йде;

Клясти і зязаного бити,
 Коли й без нас побитий він ?
 Мовчали ми, та не мовчав
 Комісар; ноги ще боліли
 Так, що аж зуби він сціпляв,
 І було видно, що бажав
 Чим можна пану допекти;
 Він, очевидно, лиш в тій цілі
 Казав його пішком вести
 Через село, ще й гайдукови
 Дав позад нього шнур нести.
 Тепер до пана він промовив:
 „Herr Schlachziz! Видиш кльопа ті,
 Що ти вважав за хутопину,
 Вони чесніші ніш такі,
 Як ти! Вони в тяшку хвилину
 Не хочуть кпити і клясти,
 Вони топі твою провину
 Прошають — вичу¹⁾ то по них!
 Ей кльопа, кльопа, топра кльопа!...
 Та я, пань-цею, не с таких!
 Я вше як слий, то чиста сльопа!²⁾
 Кеп³⁾ той, пань-цею, хто дає⁴⁾
 Пільш⁵⁾ ніш сам має і хто хоче
 Ропитись ліпшим, ніш сам е!
 А хто мені сропив шо сле,
 Та най ше⁶⁾ ані в тні⁷⁾, ні в ночі
 Мені то⁸⁾ рук не попатає,
 По товхо⁹⁾ їх попамятає!“

¹⁾ виджу; ²⁾ злоба; ³⁾ дурень; ⁴⁾ дає; ⁵⁾ більш;
⁶⁾ нехай же; ⁷⁾ в дні; ⁸⁾ до; ⁹⁾ бо довго;

Тут пан, мов в кліті звір, метнувся,
 Підвів лице і озирнувся,
 І на комісаря з такою
 Ненавистю глядів страшною,
 Що той аж зблід.

„Гієно! Кате!
 Погане, швабське племя кляте!
 Чи ще тобі не всох язик?
 Чи мало ще моєї муки,
 Моєї жінки сліз, розпуки?
 Чи той її болючий крик,
 Як розставалася зо мною,
 Іще тебе не вдоволів?
 Ти пхнув її, в грязь повалив...
 Сміття! Таж ти її одної
 Сльози не стоїш! Звірю лютій!
 І ще бунтуєш тих звірів,
 Щоб рвали, дерли нас на впів!
 Вонаж слаба, а я — закутий!
 Та ні, Бог ласкав! Ще та проба,
 Мов хмара чорная мине!
 Веди до старости мене!
 Сильніший Бог, ніж швабська злоба!“

„Га, га, Herr Schlachziz!“ реготав
 Комісар, ти побожним став?
 Sehr schön!¹⁾ А відколиж то, прошу?
 Таш ше не тавно,²⁾ як я чув,
 Тим самим кльопам ти самкнув

¹⁾ дуже гарно; ²⁾ давно;

Поперет носом церкву пошу! ¹⁾
 Піти ми пітем, та помалю,
 То²⁾ старости ще маєм час, --
 А перед тим ще криміналю
 Ви покоштуєте у нас!
 І капралу сказав дві слові,
 А капраль крикнув воякам:
 „Marsch!“

„Ну, ви кльопа, путь³⁾ сторові!“

Комісар крикнув нам на возі.
 І похід рушив по дорозі,
 І швидко з виду скрився нам.

XIX.

Двір без пана. — Провідна неділя. — „Пані невинна“. — Хлопи роблять лад у дворі. — Пані хора. — Пані гостить громаду. — Хлопи йдуть визволяти пана.

Минули свята. Дивно-дивно
 Було нам: вже в робучі дні
 Атаман не стає в вікні,
 Не стука костуром, не лаєсь,
 На панщину не гонить! В сні
 Часом атаман ще ввижаєсь, —
 На яві все пішло противно.
 Працюють люди по полях
 Самі собі, а співи ллютьсь,
 Сміється небо, всі сміються.
 Полудне — спочивати ляг
 Мужик при втомлених волах,

¹⁾ божу; ²⁾ до; ³⁾ будьте здорові;

Полудне і оглядаєсь,
 Чи де атаман не зближаєсь;
 А втім згадав, що він свободний,
 І аж під небозвід погідний
 Веселу пісню затягнув, —
 Урвав, оглянувшись, знов регнув:
 „Гей, пропадай ти, наше горе!
 І чорт тобі най матір поре!“

А двір мовчить. Немов заклятий
 Стоїть він кінець села
 В саді розцвілім. Не прийшла
 Охота людям — розізнати,
 Що дієсь в нім. У всіх так много
 Своєї втіхи, діла свого,
 Що й не питали, що там дієсь,
 Лиш замічали: служба грієсь
 На сонічку, плуги не йдуть
 У поле, — тихо так, не чуть
 Ні гомону в дворі, ні крику;
 Вівати гостей і музику
 Мов хуртовина серед поля
 Розвіяла. І до села
 Ніхто не відався¹⁾ з двора.
 От дивні божії діла!
 Одно мале словечко — воля,
 І за хвилину мов гора
 Між хатою й двором лягла!

Аж ось у Провідну неділю
 По хвалі божій стали ми

¹⁾ не навідався;

Під церквою, і тут пішли
 Розмови про недавнє лихо,
 І про теперішню надію,
 Про волю і про страх війни,
 Про те, як Поляки у Львові
 Щось мов задумали, про їх
 Ті Ради ¹⁾ й гвардії ²⁾ народові :

Одні хрестяться, другі в сміх...
 Втім вїт зблизивсь і крикнув: „Тихо!
 Панове браття“, — він додав, —
 „Дозвольте слово вам сказати!“

Всі втихли.

„Бог святий нам дав
 Святої волі дочекати. —
 Хвала Йому!“ І шапку зняв,
 Перехрестивсь, і всі за ним.
 „Ми тишимось, і маєм чим,
 Алеж не треба забувати
 Нам в радості і тих, котрих
 Бог нашим щастем днесь карає.
 Панове-браття, кождий знає,
 Наш пан в арешті.“ Тут затих
 І кашлянув. „Ну, пан із нами,

¹⁾ Рада Народова, польське політичне товариство утворене 1848 р. у Львові, котре ніким не вибране ані уповажнене, прибрало в свої руки владу за цілий край говорити і усім приказувати;

²⁾ Військо, до якого обов'язані належати горожанн від 19—50 літ. Завданням гвардії, стояти на сторожі ладу, конституції і цесаря. Зброю й удер-жання давали громади;

Що правда, добре жартував, —
 Та він же за своє дістав.
 Алеж панове, там в дворі
 Лишилась пані з сиротами.
 Вона нам не в одній порі
 Допомогала, мужа свого
 Нераз за нас слізьми й словами
 Благала...“

„Правда, правда!“ — всі
 Загомоніли. „Добра пані,
 Вона невинна!“

„І мені
 Здаєсь, брати мої кохані,
 Що був би гріх, якби чужі
 Гріхи на ній ми відомщали.
 Чи ви сей тиждень навіщали
 Її? Що з нею?“

„Таки ні!“
 „Ніхто не був? В дворі так тихо.
 Хто зна, чи там не склалось лихо...
 А після всього, що було,
 Вона боїться нас, гадає,
 Що проти неї все село.
 Панове-браття, ось яка є
 Моя порада: виберім
 Кількох зміж нас і в двір підім
 Потішить паню. А як треба
 В чім допомогти, то й поможим, —
 Се й Бог нам нагородить з неба!“

„Так, так!“ довкола загуло.
 „Ідіть ви, вїйте, і ви, Яцю,

(Се ніби вказують на мене)
 І ви Прокопе, й ви, Семене,
 Ідіть! А якжеб то було,
 Щоб пані так і пропадала
 Серед живих людей, щоб працю
 Двірська служба розтягала?
 Ні, що було вже, то було,
 А паню треба ратувати.
 Ідіть, скажіть, що все село
 Задармо буде працювати,
 Аж доки не поверне пан!“

„Так, браття, так, спасибі вам!“
 Сказали ми, перехрестились,
 І до двора їти пустились.

Мій Боже, що в дворі за зміни
 Застали ми! Неначе грім
 Ударив, або пошесть в нім
 Враз вибухла. Нарозтіж сіни,
 Покої і стайні, в стайнях
 Реве худоба, пити просять,
 А службу лихо блудом носить,
 Лиш шепти чути по кутах.
 Плуги та борони у шляях
 Серед обори ще стоять,
 Як перед тижнем ми самі їх
 Покидали. У кухні сплять
 Лякеї, хоч уже полудень;
 Не топлено в печі, сміття
 Валяєсь, стук неначе в будень
 З покою чуть... Проїшли ми стиха, —

Аж там візник і візничиха
 Якимось куснем долота
 Й сокирою, що сили мають,
 Шкатулу панськую лупають.
 Удзрівши нас, задеревіли,
 Все вергли і тікають хотіли,
 Та не було куди тікати.
 „Ну, ну,“ — війт каже, — „Не трудіться,
 Куди вам бігти? Задержіться!
 Де пані?“

„Та отут лежать“.

Візник вказав на двері спальні;
 З них ледве чуть, болюші, жальні
 Неслися зойки. Серце в нас
 Завмерло. Боже милий, правий!
 Ще вчора стільки блиску, слави,
 І гордості, й пишноти враз —
 А нині от що!

Боковими

Дверима в спальню ту ввійшли ми,
 Та пані зразу й не могла
 Побачить нас. Вона лежала
 На ліжку й тихо лиш стогнала;
 Бліда, аж синяя була.

„То ти, Орино?“ (Ся Орина
 Була єдина людина,
 Що не відбігла ще її,
 Чим мала, хору годувала,
 І доглядала й пильнувала, —
 Але тепер була в селі:

Пішла до вїтрової хати
 Якої помочі прохати).
 Зблизились ми і кажем: „Ні!
 Вельможна пані, що се з вами?“
 Вона зирнула, і руками
 Закрила очі. „Боже мій!“
 Вся затремтіла, простогнала, —
 „Значить, остання вже настала
 Моя година! Се розбій!“
 „Бог з вами, пані, схаменіться,
 І не лякайтесь, подивіться:
 Ми з ширим серцем тут прийшли.
 Громада шле нас, ми готові
 Вам в полі помогти і в домі,
 Чим тільки будемо могли“.

Розкрила очі бідна пані
 Широко, глянула на нас.
 „Невже се правда? Ви не п'яні?
 Невже ви люди, тож і в вас
 У мучених, похилих, битих
 Не зглухло людськеє чуття?
 О, Боже! Чом ти дав дожити
 Мені до сеї хвили? Тож
 Від нині все моє життя
 Докором буде, що так много
 На вас я допустила злого,
 Де відвернуть було все мож!
 І ви не п'яні? Після всього
 Ви раді помогти мені?
 О, Бог вам заплать! Доки мого
 Життя — хоч то, мабуть, не много —

Я буду в найвищій ціні
 Оцей ваш поступок держати!
 А я так бідна, бідна днесь!
 Недужа! Служба вже, здаєсь,
 Розтягне гнеть угли від хати;
 Муж у тюрмі там гине десь!...
 О, Бог вам заплать, що в ту пору
 Тяжкую ще хоч ви прийшли!
 Дай Бог, щоб ви у всякім горю
 Теж поміч щирую знайшли!“

І пані тяжко заридала,
 Бліда, безсильная упала
 Лицем до подушки. Що ждять?
 Ми там недовго розмовляли,
 Швиденько у село післали
 Скликати хлопців, баб, дівчат.
 Вїт службу скликав, строго взяв
 На допити: хто що покрав,
 Все повідбирано. Післали
 За лікарем; баби покої
 Попорядили і прибрали.
 Ті в печах топлять, ті варять
 Росіл для пані; господарі
 Взялися чергу укладать,
 Кому і з ким на завтра в парі
 На панське їхати орать.

За тиждень пані наша встала;
 Із служби давньої остала
 Одна Орина, — решту всіх
 Сама громада розігнала.

З робіт у полі весняних
 Найбільша часть була готова.
 А пані ходить, ані слова
 Не каже, лиш часом зітхне
 Або сльозами обіллється,
 Коли на згадку навернеться
 Минуле клятеє, страшне.
 Тай інші ще були причини,
 Що пані плакала що днини:
 Про пана й чутки не було.
 Що з ним? Куди його заперли?
 Невже і слід його затерли?...

Оце три тижні вже пройшло
 Від свят. Зве пані всю громаду
 До себе до двора на раду.
 Прийшли ми, на подвір'ю стали
 По давньому і поглядали
 На ганок. Але крізь вікно
 Відчинене маха рукою,
 Зове нас пані до покою...
 Ввійшли ми, бачим — що воно?
 Столи заставлені чарками
 Й тарелями, а по куткам
 Горівка, пиво барилками.
 Аж пані вийшла, й каже нам:

„Сідайте, люди! Ось настала
 Нова доба для нас усіх:
 Недоля ваша вже пропала,
 А нам пора змазати свій гріх.
 Я бачу, як несправедливо

Мій муж із вами обходивсь,
 А ви так широко, так уцтиво
 Мене поратурали в гору,
 І то в саму найтяжчу пору,
 Де кожний інший відступивсь!...
 Тепер для мене ви єдині
 Сусіди і опікуни,
 І браття. Тож простіть, що й нині
 В вас мушу помочі просить.
 Та поки діло, ми повинні
 Враз випити й перекусить.
 Пропали вже раби й пани, —
 Нам треба мирно, спільно жити!“

І, після хлопського звичаю,
 Найпершу чарку притулила
 До уст і вїту подала.
 „Дай Бог, щоб всюди в нашім краю
 Заблисла згоди й миру хвиля
 Така, як тут!“ вона рекла.

„Дай Бог, аби біда навчила
 Усіх панів, як жити з людьми!
 Хто житиме по людськи з нами,
 З тим житимем по людськи й ми!“
 Отак громада відказала,
 І чарка довкола стола
 По черзі з рук до рук гуляла,
 Аж поки всіх не обійшла.

Засіла й пані поміж нами
 За стіл — сумна, не їсть, не п'є,

Так видно — бореться з сльозами.
 І нам той кусник в рот не йде.
 Всі стихли. Далі наша пані
 Як не заплаче! Всі ми нуж
 Ї як мога потішати.
 Вонаж крізь плач ледве сказати
 Могла: „Мій муж! Мій бідний муж!..
 Де він тепер? Мої кохані,
 Про нього з вас ніхто не чув?“

„Ніхто!“

„Неначе потонув!
 О, Боже мій! Вже три неділі!
 Я тут лежала, хорувала,
 Та з дня на день його все ждала, —
 Його нема! О, браття милі,
 Рагуйте! Сеж не може бути!
 Комісар хоч на нього лютий,
 Та всеж не він в окрузі пан.
 Таж староста є старший там!
 А староста наш друг, у нас
 Їв, пив, і полкував не раз, —
 То не повинен допустити
 Так довго мойого морити
 В тюрмі! О, Боже, Боже мій,
 Тяжкий на нас впав допуст твій!“

Тут хлипання зглушило мову.
 По хвилі відізвалась знову:
 „Щож маю діяти тепер?
 До Львова їхать, чи до Відня,
 Чи унизитись як послідня,

І тому, що його запер,
 Комісарю до ніг упасти?
 Чи справедливости, чи ласки
 Просити? Радьте ви мені!“

Ми похитали головами,
 А далі вїт говорить: „Ні,
 Вельможна пані! Не за вами
 Тут правда, бо зневажив пан
 Комісаря. Тепер комісар
 Старший в окрузі! Був я сам
 При тім, як старосту до Львова
 Покликали. То й раджу вам:
 Далеко проживає цісар,
 І в Львів не близькая дорога;
 А в канцеляріях вони
 Почнуть по своєму спішити,
 То може пан наш і зогнити,
 Не виглянувши із тюрми.
 Ні, я би иншу вибрав часть:
 Збирайтесь зараз у дорогу,
 Поїде нас кількох із вами,
 Просіть слізми, а ми словами, —
 То чень без письм, без просьб, без всього
 Комісар пана вам віддасть.“

Аж владувалась бідна пані.
 „Спасибі вам, мої кохані!
 Не дай Бог вам такого зла!
 Я вам ніколи не забуду!..
 Я вам до гробу вдячна буду
 За ваші добрі діла!“...

XX.

Пан у тюрмі. — Пан на проході. — Пімста комісаря.
Визволення. — Закінчення.

По своїй келії тюремній
Тісній, брудній, вогкій і темній
Пан, ледве дишучи, ходив.
І гнів і жаль його душив.
Вікно ґратоване високо,
Немов підсліпувате око
Гляділо скоса у тюрму,
І рай зборонений, прекрасний —
Світ білий, сонця розблиск ясний
І лазуровий звід — йому
Являло, мучило й дразнило,
Гадючим мов жалом жалило...
І сам серед чотирьох стін
Ходив, мов звір у клітці бився,
То кляв, то Богови молився,
То всею груддю кашляв він.

Мій Боже милий, що з ним сталось!
За тих от кільканацять днів
І половини не осталось
З давнього пана. Помарнів,
Насовивсь, бігає очима
Довкола, весь їх блиск погас,
Чоло глибокая морщина
Розбороздила, раз-у-раз
Покашлює і навіть кровю
Плює. „Се він, як перший час
Сюди прийшов“ — оповідали

Тюремні ключники мені, —
„То ніби своєму безголовю
Сам вірить не хотів. А далі
Як схопився, то по стіні
Трохи не дерся, та кричав,
Все вколо себе бив, ламав,
І товк о двері головою,
І арештантською їдою
Нам всім на голови шпурляв.
Три дні не їв, не спав три ночі,
І все до старости просився,
А староста і чуть не хоче
Про нього: саме виносився
До Львова. Присмирнів потому
Наш пан, і їсти вже почав,
Лиш довго по ночах не спав,
І нас під милий Біг благав
Донести вість йому із дому.
Та нам комісар наказав
З ним говорити. Що й казати,
Що й келію йому дібрав,
Поганьшої не міг дібрати...
А ще до того приказав
Лиш раз на день, тай то смерком
Його на прохід випускати.“

От вже і нині вечеріє,
Ось ключник забряжчав замком,
„На прохід!“ крикнув. Пан поспішно
Взяв шапку й вийшов. „Як він сміє“ —
Шептав в нетямі — „клятий Шваб“;

Як сміє він мене держати
 Без суду й слідства? І чи вічно
 Держатиме? Чом не чувати
 Нічого з дому? Я ослаб —
 Се байка, — але жінка! Боже!
 Хто знає, сей поганець, може,
 Хлопів підбунив, з мого дому
 Лиш пожарище, а вона
 Недужа, в муках десь кона?...
 О, якщо так, то буде й твою
 Життю кінець, ти сатана!“

Тяжкі ті, невідступні мисли
 Його пекли, і гнали, й тисли,
 І він затисши кулаки,
 Біг мов безумний по надвірку...
 Аж глип! Іде комісар в хвіртку,
 За ним чотири гайдуки.
 Комісар к ньому обернувся,
 І ідовито усміхнувся...
 Той сміх Мигуцького немов
 Ножем у серце заколов.
 І не чекаючи, що скаже
 Комісар, він рванувсь ураз,
 Комісаря за грудь потряс
 І крикнув: „Кровопийче! Враже!
 Чи ще із тебе не досить?
 Чи ще ти моїх мук не сит?
 Коли не сит, так доконай же
 Мене відразу!“

„Івальт! Ратуйте!“

Комісар крикнув, взад подався.
 Тут пана гайдуки спіймали.

Він висапавсь — і засміявся.
 „Го, го, Herr Schlachziz, не шартуйте,
 От ви які! Ану там, чуйте,
 Пан керкермайстер¹⁾, Bank heraus!²⁾
 Мигуцький зблід. „Се що значиться?
 Яж шляхтич!... Ти би смів?... Я... я...“

„О, прошу, прошу не шуриться!³⁾
 Тепер в нас конституція!
 І проти права й проти пука⁴⁾
 Всі рівні. Хльонці, legt ihn platt!⁵⁾
 Най пан пізна, що то за штука!
 Legt ihn — і всипте двацять п'ять!“
 І дармо пан пручавсь, кричав, —
 Прийшлось в конституційний час
 Закоштувать того, чим сам
 Колись так щедрий був для нас.

Встав мов пришиблений, немов
 Той труп блідий. Лиш з уст стиснутих
 По крапельці стікала кров,
 І кровю також налилися
 Білки очей непевних, лютих.
 Він звільна к Німцю підійшов,
 І шепнув: „Ну, тепер молися!
 Сього не подарую я, —
 Се, Швабе, буде смерть твоя!“

¹⁾ в'язничий дозорень; ²⁾ внісність лавку;
³⁾ журиться; ⁴⁾ бука; ⁵⁾ покладіть його;

„Herr Schlachziz, пане топрочею,⁽¹⁾
Спокійно Німець відказав,
І головою похитав, —

„Gedenken sie, was sie da sprechen
Се не кашить, то є Verbrechen²⁾
То є похроса! Ви своєю
Шляхетською пихою сам

Сопі все лихо наропили!
Яж тут то вас ішов в тій хвилі
Шоп топру вість потати вам.

Ось тут у мене ваша пані
І кльопа, шо пули підтані
У вас, — вони сюта прийшли
Са вас просити. Кльопа кльопа,
Та топра, пане! Ваша пані

Мені розкасувала купа,
Як то вони їй помогли
У всім. Не міг я віткати,³⁾
І йшов сюта, шоп вам свій підь,
Свою сневаху тарувати.

Та тохо, шо ся тутка стало,
Я тарувати вам не міх.
Тут Ordnung є отин⁴⁾ гля всіх!
Ітїть ше, пане, геть відтілю
І сапувайте,⁵⁾ шо пропало!“

Та дивне диво! Ті слова
Що сповішали пану волю,
Не то, шо не втишили болю,
А мов збільшили; голова

) подумайте, шо говорите, — то
; ⁴⁾ один порядок; ⁵⁾ забувайте;

Його схилилась, згасли іскри
В очах, а хід, недавно бистрий,
Зробивсь повільний. Мов зовсім
Утратив тямку й почування,
Зробивши кроків шість, чи сім,
Він став, оглянувся — і ридання
Нараз ним затрясло усім.

Чого він плакав? Чи лиш з болю?
Чи з того, шо ішов на волю?
Чи смерть вже близьку прочував?
Чи зрушила запекле серце
Мужицька добрість, котру перше
Через насилля не визнавав?...

Отут кінчиться моя повість.
Що далі сталось — в двох словах
Скінчу. Запізно в пана совість
Порушилась. Грижа й тюрма
Його здоровля підточила
Так, шо заледве на ногах
Міг удержатися. Рішила
Лікарська рада, шо нема
Ратунку, лиш в італьськім краю,
Під теплим небом. Що робить, —
Вжеж треба їхать, скоро рають!
Та відки грошей учинить?
Го, го, а від чоґож є жид
Услужний? Мошко наш не спить!
Як лиш учув, шо панству гроші
Потрібні — духом прилетів..
(А як недавні нехороші

Часи були, то не являвся,
 Але з злодіями змовлявся,
 І крадене в дворі добро
 Скуповував у двораків).
 От той то Юда підлизався,
 Підсунув гроші і — перо,
 А пан і сам не спам'ятався,
 Як контракт з жидом підписав.
 І поки жнива ще настали,
 Пан з панею в Італю мчав.
 Дітей кудись порозміщали,
 Замкнули двір, а жид обняв
 Село в аренду.

Рік минав,
 Вернула пані вже вдовою, —
 Пан на чужині десь сконав.

Жила самотно, сумувала,
 З людей ні з ким не розмовляла;
 Лиш Мошко щиро припадав,
 Все коло неї і держав
 Посесію. І ще пройшло
 Літ кілька. Пані враз зібралась,
 Не говорила, не прощався,
 Ні з ким, і десь кудись помчалась
 І слід за нею замело.

А Мошко закупив село.

НБ ПНУС

8715

Січень і лютий 1887.